

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ:

Οι ποσοστώσεις υπό το φως της πολιτικής

και συνταγματικής θεωρίας

της Λίνας Παπαδοπούλου*

«... Ορισμένα τινά Ελληνικά θήλεα ζητούν να δοθή ψήφος εις τας γυναίκας. Σχετικώς με το ίδιον τούτο θέμα διαπρεπέστατος επιστήμων είχεν άλλοτε αναπτύξει από του βήματος της Βουλής το επιστημονικώς πασίγνωστον, άλλως τε, γεγονός ότι πάν θήλυ διατελεί εις ανισόρροπον και έξαλλον πνευματικήν κατάστασιν ωρισμένας ημέρας εκάστου μηνός... Νεώτεροι και ακριβέστεροι έρευναι καταδείκνυσιν ότι ου μόνον ωρισμένας ημέρας, αλλά δι' όλου του μηνός τελούσιν άπαντα τα θήλεα εις πνευματικήν και συναισθηματικήν ανισορροπίαν, τινά μεν μετρίαν, τα πλείστα δε σφοδροτάτην και ακατάσχετον, άτε και παντοιοτρόπως εκδηλουμένην και κλιμακουμένην συν το χρόνω... Επειδή εν τούτοις, αι ημέραι αύται, δεν συμπίπτουν ως προς όλα τα θήλεα, είναι αδύνατον να ευρεθεί ημέρα πνευματικής ισορροπίας και ψυχικής γαλήνης όλων των θηλέων, ώστε την ευτυχή εκείνην ημέραν να ορίζονται αι εκάστοτε εκλογαί. Η γυναικεία συνεπώς ψήφος είναι πράγμα επικίνδυνον, άρα αποκρουστέον.»

Από την εφημερίδα «Νέα Ημέρα», της 20.3.1928

«...η σιωπηρή επανάσταση των καιρών μας, η πρώτη αναίμακτη επανάσταση της ιστορίας, είναι εκείνη που οδηγεί στην αργή αλλά μοιραία εξασθένιση, μέχρι την ολοκληρωτική εξαφάνιση, της διάκρισης των φύλων»

Νορμπέρτο Μπόμπιο, *Ισότητα και Ελευθερία* (1995), Αθήνα: Πόλις 1998,

86

* Λέκτορας Συνταγματικού Δικαίου, Τμήμα Νομικής, Α.Π.Θ. Ηλεκτρονική διεύθυνση: linapara@auth.gr. Προδημοσίευση από το συλλογικό τόμο προς τιμήν του Καθηγητή Ιωάννη Μανωλεδάκη, δασκάλου αγαπημένου, που δεν μας δίδαξε μόνον ποινικό δίκαιο, αλλά, κυρίως, Δίκαιο και Έθος.

- I. Αντί Προλόγου
 - A. Μερικά Εμπειρικά Δεδομένα... (ή: τα νούμερα μιλούν)
 - B. ...και μερικά προκαταρκτικά ερωτήματα (...αλλά τι λένε;)
- II. Η Έμφυλη Διασταση της Δημοκρατίας
 - A. Δημοκρατία και καθολική ιδιότητα του πολίτη (Η, μια προκρούστεια καθολικότητα)
 - B. Δημοκρατία και (συλλογική;) Αντιπροσώπευση (Η, έχει σημασία ποιος ή ποια με αντιπροσωπεύει;)
- III. Θεωρητική Θεμελίωση των Μέσων Έμφυλης Αντιπροσώπευσης
 - A. Η δικαιική παρέμβαση ως πολιτική απόφα(ν)ση
 - B. Μέτρα ενίσχυσης της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών
 - Γ. Θετικές δράσεις για την πραγμάτωση ουσιαστικής ισότητας
 - 1. Ουσιαστική εναντίον τυπικής ισότητας (Η, «λόγος υπέρ αδυνάτου»)
 - 2. Έννοια και είδη θετικών δράσεων
 - 3. Οι ποσοστώσεις ως ειδικά θετικά μέτρα
 - Δ. Έμφυλη ή άφυλη αντιπροσώπευση; (Η: στην πολιτική, αδελφές μου στην πολιτική!)
 - E. Αποδόμηση ή νομιμοποίηση του (κοινωνικού) φύλου;
- IV. Η (Αντι)Συνταγματικότητα των ποσοστώσεων
 - A. Η καταγραφή της ουσιαστικής ισότητας στα ευρωπαϊκά Συντάγματα
 - B. Το επιτρεπτό των θετικών δράσεων στο ελληνικό Σύνταγμα
 - Γ. Το οπλοστάσιο των επιχειρημάτων στα ελληνικά δικαστήρια
 - 1. Επιχειρήματα πολιτικής θεωρίας και σκοπιμότητας
 - 2. Συνταγματολογικά επιχειρήματα
 - Δ. Νομολογία του Γαλλικού και Ιταλικού Συνταγματικού Συμβουλίου (εκεί στη... μεσογειακή Εσπερία)
 - E. Κριτική ανασυγκρότηση των επιχειρημάτων υπέρ της συνταγματικότητας των ποσοστώσεων
 - 1. Οι βασικές παραδοχές
 - 2. Η έμφυλη διάσταση της αντιπροσώπευσης (Η, Φύλο όπως... νομός)
- 3. Μελέτη περίπτωσης: ένα αποκλειστικά γυναικείο ψηφοδέλτιο
- V. Αντί Επιλόγου: Προτάσεις Συνταγματικής Πολιτικής

I. ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ**

A. Μερικά Εμπειρικά Δεδομένα... (ή: τα νούμερα μιλούν)

Το ποσοστό των γυναικών στο εκλογικό σώμα της Ελληνικής Δημοκρατίας ξεπερνάει το 50%. Αντίθετα, το ποσοστό των γυναικών στο Ελληνικό Κοινοβούλιο το 2003 ήταν της τάξης του 8,7%, ενώ μετά τις εκλογές του Απριλίου 2004 «ανέβηκε» στο 12,66%.¹ Το αντίστοιχο ποσοστό στην κυβέρνηση από 8,16% το 2003 «έπεσε» στο 4,25% το 2004. Στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο² οι Ελληνίδες ευρωβουλευτές ήταν τέσσερις πριν τις εκλογές του 2004 και επτά μετά³ από αυτές (16% και 29,16% αντίστοιχα). Με τα ποσοστά⁴ αυτά η Ελλάδα βρίσκεται στις τελευταίες θέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών όσον αφορά τη γυναικεία συμμετοχή στα αιρετά όργανα της Πολιτείας⁵ (βλ. Παράρτημα, πίνακα 1).

** Η γλωσσική και επιχειρηματολογική μου επάρκεια δοκιμάστηκε στην κριτική της Ελένης Μπέλα και της Άννας Κοκκινίδου, τις οποίες και ευχαριστώ θερμά για σχόλια, παρατηρήσεις και διορθώσεις. Περισσότερα ακόμη χρωστώ στην Ελένη Μπάρμπα, που δεν περιορίστηκε στα παραπάνω, αλλά, επιπλέον, διαλέχθηκε κριτικά με τα επιχειρήματά μου και μου επισήμανε βιβλιογραφικές ελλείψεις. Για τα εναπομείναντα λάθη και παραλείψεις διατηρώ ακέραιη την ευθύνη.

¹ Το αντίστοιχο ποσοστό στην Ευρώπη είναι 19,1% (για τη μοναδική ή Κάτω Βουλή), ενώ σε παγκόσμιο επίπεδο το ποσοστό ανέρχεται σε 16,3% (πηγή: Interparliamentary Union, <http://www.ipu.org/wmn-e/world.htm>).

² Το ποσοστό γυναικών μελών όλου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου είναι γύρω στο 28%.

³ Η άνοδος του ποσοστού οφείλεται κυρίως στο ότι στις εκλογές του 2004 το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑ.ΣΟ.Κ) εφάρμοσε *de facto* –χωρίς δηλαδή επίσημη απόφαση του κόμματος– την ισότιμη αντιπροσώπευση των φύλων (parity) στο ψηφοδέλτιό του.

⁴ Όλα τα παραπάνω ποσοστά στηρίζονται σε στοιχεία που περιλαμβάνονται στις ιστοσελίδες του Κέντρου Θεμάτων Ισότητας (ΚΕΘΙ), του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στην Ελλάδα και των ελληνικών κομμάτων.

⁵ Για μια διεξοδικότερη παράθεση των σχετικών στοιχείων διαχρονικά βλ. ΜΑΡΩ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΜΑΛΟΥΤΑ, *Το φύλο της Δημοκρατίας- Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα 2002, Παράρτημα, 211επ.

Όσον αφορά τις εκλογές για την ανάδειξη των οργάνων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, το 1998 το ποσοστό των γυναικών Δημάρχων και Προέδρων Κοινοτήτων ήταν 1,45%, ενώ το 2002 ανέβηκε στο 4,3%.⁶ Σε νομαρχιακό επίπεδο το 2002 σε σύνολο 233 υποψηφίων Νομαρχών και Υπερνομαρχών, 10 υποψήφιας ήταν γυναίκες εκ των οποίων εξελέγη μία. Στα Νομαρχιακά και Δημοτικά Συμβούλια της χώρας, ο αριθμός των εκλεγμένων γυναικών αυξήθηκε⁷ το 2002 σε σχέση με τις προηγούμενες εκλογές του 1998, στις οποίες μόλις το 10,8% των Νομαρχιακών Συμβούλων (17,96% το 2002) και το 7% των Δημοτικών Συμβούλων σε όλη την επικράτεια ήταν γυναίκες (11,91% το 2002).⁸

B. ...και μερικά προκαταρκτικά ερωτήματα (...αλλά τι λένε;)

Τα ψυχρά αυτά αριθμητικά δεδομένα εγείρουν κάποια ερωτήματα: πρώτον, αν είναι σημαντικά από πολιτική (πέραν της στατιστικής) άποψη, αν με άλλα λόγια σημαίνουν κάτι σχετικά με την έμφυλη διάσταση της δημοκρατίας ή είναι απλώς τυχαία και συμπτωματικά. Η επίμονη εμφάνιση των εξαιρετικά χαμηλών ποσοστών αιρετών γυναικών στα κέντρα λήψης

⁶ Σε σύνολο 3128 υποψηφίων Δημάρχων και Προέδρων Κοινοτήτων, 134 υποψήφιοι ήταν γυναίκες (127 υποψήφιοι δήμαρχοι και 7 υποψήφιοι Πρόεδροι Κοινοτήτων, ποσοστό 4,3%), έναντι 2994 υποψηφίων ανδρών. Από τις υποψήφιας εξελέγησαν 21 γυναίκες (16 Δήμαρχοι και 5 Πρόεδροι Κοινοτήτων, ποσοστό 2,03%), έναντι 1011 εκλεγμένων ανδρών. Στις αντίστοιχες εκλογές του 1998 είχαν εκλεγεί 15 μόλις γυναίκες (14 δήμαρχοι και 1 Πρόεδρος Κοινοτήτων, ποσοστό 1,45%) επί συνόλου 1033 εκλεγμένων Δημάρχων και Προέδρων Κοινοτήτων.

⁷ Στην αύξηση αυτή πιθανόν συνετέλεσε η νομοθετική πρόβλεψη ποσόστωσης υποψηφίων κάθε φύλου που εισήχθη το 2001 (πρβλ. υποσ. 11).

⁸ Έρευνα του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Γενικής Γραμματείας Ισότητας, 'Συμμετοχή των γυναικών στα ψηφοδέλτια σε αναλογία τουλάχιστον 1/3 του συνολικού αριθμού των υποψηφίων Συμβούλων - Συγκριτικά ποσοστά εκλεγμένων γυναικών Νομαρχιακών, Δημοτικών και Κοινοτικών Συμβούλων ανά την Ελλάδα - Εκλογές 1998 - 2002', στην ιστοσελίδα της Γενικής Γραμματείας Ισότητας (www.isotita.gr).

των πολιτικών αποφάσεων, και μάλιστα σε όλα τα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων αναιρεί την τελευταία εκδοχή της τυχειότητας, πολλώ δε μάλλον αν συνδυαστεί και με τον μέχρι πρόσφατα (1952 στην Ελλάδα) νομικό και κοινωνικό αποκλεισμό των γυναικών από το εκλογικό σώμα και το δημόσιο βίο εν γένει.

Αν λοιπόν τα χαμηλά ποσοστά γυναικών στα αιρετά σώματα στα τρία επίπεδα διακυβέρνησης (ευρωπαϊκό, εθνικό και τοπικό) δεν αποτελούν τυχαίο γεγονός, ακολουθεί το ερώτημα σε ποιους παράγοντες οφείλονται, ποια σημασία έχουν για την ποιότητα της δημοκρατίας⁹ μας και αν πρέπει να καταβληθεί προσπάθεια να ανατραπούν.

Μια πιθανή απάντηση είναι ότι αιτία των χαμηλών ποσοστών των εκλεγμένων γυναικών πηγάζει από την απόφαση των ίδιων να μη συμμετέχουν στην πολιτική ζωή, επειδή προτιμούν άλλους τομείς ενασχόλησης, ή η πεποίθηση πολλών ψηφοφόρων ότι οι γυναίκες δεν ασκούν αποτελεσματικά τη δημόσια εξουσία. Αν αποδεχτούμε ότι οι αποφάσεις και πεποιθήσεις αυτές στηρίζονται σε πλήρη και ολοκληρωμένη γνώση και πληροφόρηση, σε ελεύθερη βούληση και συνειδητή επιλογή μέσα σε ένα πλαίσιο πολλαπλών εναλλακτικών εκδοχών, στις οποίες εξασφαλίζεται η ίση πρόσβαση στα αιρετά αξιώματα, τότε ολόκληρη η υπόλοιπη ανάλυση περιττεύει.¹⁰ Κανείς δεν μπορεί να υποχρεωθεί να συμμετάσχει σε τομέα δράσης που δεν τον ενδιαφέρει ή αντίστοιχα να επιλέξει για εκπρόσωπό του άτομο που δε θεωρεί ικανό για τη λειτουργία αυτή.

Εξηγήσεις τέτοιου είδους, ωστόσο, ελάχιστα πείθουν για πολλούς λόγους:

⁹ Προφανώς εδώ δίνεται προτεραιότητα στη σύλληψη της δημοκρατίας που ο RONALD DWORKIN, 'Political Equality', σε: *Sovereign Virtue. The Theory and Practice of Equality*, Cambridge / London 2000, 184-210 (185επ), ονομάζει "detached", η αξία της δημοκρατικής διαδικασίας, δηλαδή, κρίνεται από το κατά πόσο διανέμει με ίσους όρους την πολιτική εξουσία, και όχι από την «ορθότητα» των αποτελεσμάτων που υπόσχεται. Με άλλα λόγια, δεν ισχυριζόμαστε ότι η ίση συμμετοχή των γυναικών θα επιφέρει «καλύτερες» ή «ορθότερες» αποφάσεις. Η αντίστροφα, ότι «ορθότερες» αποφάσεις στη δημοκρατία είναι αυτές που λαμβάνονται μέσα από διαδικασίες που κατοχυρώνουν την ίση και ελεύθερη συμμετοχή όλων.

¹⁰ Η εξήγηση αυτή ανταποκρίνεται και αντανάκλα τη φιλοσοφία του «μεθοδολογικού ατομισμού», για την οποία κάθε ενέργεια είναι αποτέλεσμα συνειδητών υπολογισμών από μεμονωμένο άτομο, οι δε συλλογικές δράσεις δεν είναι παρά συνένωση ατομικών ενεργειών.

Πρώτον, στο επιχείρημα «οι γυναίκες δεν επιθυμούν να συμμετέχουν» παρεισφύρει η κατηγορία «γυναίκες» που υποσκάπτει τα θεμέλιά του: ή είναι νοητό να μιλούμε για διακριτή κατηγορία, η οποία με προσδιοριστικό στοιχείο το φύλο «επιλέγει» να μην συμμετέχει ή αν και εφόσον μιλούμε για ισόνομα άτομα καμιά τέτοιου είδους γενίκευση δεν είναι νοητή. Συνεπώς, το επιχείρημα αυτοαναιρείται. Αν δηλαδή οι γυναίκες δεν επηρεάζονταν από το στοιχείο «φύλο», στατιστικά μιλώντας δεν θα μπορούσε να υπάρξει ποσοστό αντιπροσώπευσης τους τόσο χαμηλό· ακόμη κι αν δεν ήταν ακριβώς 50% θα κυμαινόταν λίγο πάνω ή κάτω από αυτό.

Δεύτερον, ο μέχρι πρότινος νομικός¹¹ και κοινωνικός αποκλεισμός των γυναικών από το δημόσιο βίο, αλλά και συνολικότερα η ταύτιση των γυναικών με την ιδιωτική σφαίρα και η εξασφάλιση της δημόσιας για τους άνδρες, δημιουργεί βάσιμη πεποίθηση ότι η επιλογή των γυναικών να μη συμμετέχουν στην πολιτική ζωή δε στηρίζεται σε ελεύθερη βούληση αλλά σε προκατασκευασμένους κοινωνικούς ρόλους και την αναπαραγωγή τους.

Τρίτον, ανέκαθεν η πολιτική απουσία των γυναικών από το δημόσιο χώρο συνοδεύεται και από την καταπίεσή τους στον ιδιωτικό. Η μία αντανακλά, στηρίζει, νομιμοποιεί και αναπαράγει την άλλη. Υπό αυτή την έννοια, η απόδοση εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες το 1952 και η συνταγματική τους εξίσωση το 1975 δεν ολοκληρώνονται παρά με την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου μόλις το 1983.¹²

¹¹ Για πρώτη φορά δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες υπόσχεται ο πρωθυπουργός Γούναρης το 1921, ο οποίος και υποστηρίζει σχετική πρόταση στην Τρίτη Εθνοσυνέλευση. Η πρόταση προκαλεί βίαιες συζητήσεις και αντιδράσεις και απορρίπτεται. Η πρώτη φορά που ψήφισαν γυναίκες ισότιμα με τους άνδρες ήταν το 1945, βάσει του ψηφίσματος του Εθνικού Συμβουλίου της πρώτης λαϊκής εξουσίας στην Ελλάδα (ΠΕΕΑ - Πανελλήνια Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης). Με τον Α.Ν. 959/1946 «περί του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι» επιτρέπεται οι γυναίκες να ψηφίζουν στις δημοτικές εκλογές. Η νομική δυνατότητα συμμετοχής στις βουλευτικές εκλογές έρχεται μόλις το 1952, όταν το νέο τότε Σύνταγμα επέτρεψε –και δεν επέβαλε!– την απόδοση δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες (ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 70 «Νόμος δύναται να ορίση τα της ασκήσεως παρά των γυναικών του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι»). Το δικαίωμα ψήφου εισήγαγε ο νόμος 2159/52, άρθρο 1 και 2228/52, άρθρο 34. Το δικαίωμα ψήφου των γυναικών και άρα η πολιτική τους ισότητα κατοχυρώνεται συνταγματικά το πρώτον με το Σύνταγμα του 1975.

¹² Βλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ ΜΑΝΕΣΗ, 'Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών (τρεις βασικές προβληματικές), *Δίκαιο και Πολιτική* 4/1983, 9-37.

Τέταρτον, το ίδιο το διαδικαστικό πλαίσιο άσκησης πολιτικής έχει –λόγω του προηγούμενου αποκλεισμού των γυναικών- δομηθεί με βάση ανδρικά πρότυπα, σύμφωνα με τις ανάγκες και ικανότητες των ανδρών και συνεπώς από μόνο του λειτουργεί αποτρεπτικά για την παρουσία γυναικών σε αυτό. Επιπλέον, το μοντέλο του πολιτικού έχει ανδρικό πρόσωπο και συνεπώς υπογειώς αλλά αποτελεσματικά οι πολίτες κατευθύνονται προς ψήφιση ανδρών.¹³

Εάν ενστερνιστούμε αυτή τη συλλογιστική, δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι εγείρονται περαιτέρω ερωτήματα σχετικά με τη σημασία της απουσίας των γυναικών από το δημόσιο χώρο της πολιτικής στο πλαίσιο ενός αντιπροσωπευτικού δημοκρατικού πολιτεύματος, αλλά και για την ποιότητα της ισότητας ενόψει αυτής της κοινωνικά δομημένης διαφοροποίησης και προκατασκευής ρόλων που καταλήγει σε πολιτική ανισότητα. Τα ερωτήματα αυτά εξετάζονται στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης (στο II).

Εκκινώντας με την πρόθεση να καταδείξουμε, ότι το φαινόμενο αυτό υποσκάπτει τα θεμέλια τόσο της δημοκρατίας, όσο και της ισότητας, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε την αναγκαιότητα λήψης κάποιων πολιτικών ή και νομικών μέτρων προώθησης και ενίσχυσης της γυναικείας συμμετοχής στην πολιτική ζωή. Είναι προφανές ότι μια τέτοια έρευνα καθώς και οι πιθανές μορφές παρέμβασης στις κοινωνικές δομές ξεπερνούν τα όρια μιας μελέτης και άπτονται περισσότερων επιστημών. Θα μπορούσε για παράδειγμα να σκεφτεί κανείς μέτρα στο σχολικό σύστημα, στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, στο οικογενειακό δίκαιο, στις εργασιακές σχέσεις για να αναφέρουμε τους κυριότερους μόνον τομείς. Στην παρούσα μελέτη, θα περιοριστούμε να εξετάσουμε από την άποψη της πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας, και στο πλαίσιο του ελληνικού συνταγματικού δικαίου, εκείνα τα θετικά μέτρα που παρεμβαίνουν άμεσα στην εκλογική διαδικασία με στόχο την ενίσχυση της παρουσίας των γυναικών στην πολιτική ζωή. Ειδικότερα θα εξεταστεί η θεωρητική θεμελίωση (στο III) και

¹³ Είναι εξάλλου αποκαλυπτικό ότι και η ίδια η λέξη «πολιτικός» αποτελεί ουσιαστικοποίηση του επιθέτου «πολιτικός άνδρας» και άρα σε επίπεδο συμβολικό αποκλείει τις γυναίκες, που πρέπει να γίνουν «πολιτικοί» (εννοείται και παραλείπεται το ουσιαστικό «άνδρες»), δηλαδή να προσαρμοστούν στα ανδρικά πρότυπα που επιτάσσει το μοντέλο.

το συνταγματικά επιτρεπτό (ή επιβαλλόμενο) τέτοιων μέτρων (στο IV). Τα δύο ερωτήματα είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους: μπορεί κάποια θετικά μέτρα να είναι φιλοσοφικά και πολιτικά θεμιτά αλλά αντισυνταγματικά, ή το αντίστροφο, να επιτρέπονται από το Σύνταγμα, αλλά να μην ανταποκρίνονται στις πολιτικές μας επιλογές. Αναλύεται ειδικότερα η συνταγματικότητα της ποσόστωσης¹⁴ στους συνδυασμούς για τις δημοτικές και νομαρχιακές εκλογές και συζητούνται οι σχετικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας¹⁵ και κατώτερων διοικητικών δικαστηρίων.

Τέλος, υπό το φως των συμπερασμάτων μας σχετικά με την πολιτική θεμελίωση και τα συνταγματικά όρια των ποσοστώσεων, θα επιχειρήσουμε την παρουσίαση κάποιων ανολοκλήρωτων προτάσεων προς την κατεύθυνση ολοκλήρωσης της δημοκρατίας, δηλαδή της ισότητας και της ελευθερίας. Στο πλαίσιο αυτό, προτείνεται η *de constitutione ferenda* επέκταση των εκλογικών ποσοστώσεων σε όλες τις διαδικασίες ανάδειξης αιρετών οργάνων (άρα και στις εθνικές εκλογές) και ως ποσοστώσεις αποτελέσματος και όχι μόνον στελέχωσης των ψηφοδελτίων. Συγκεκριμένα, η πρόταση συνταγματικής πολιτικής της μελέτης αυτής είναι η αποτύπωση στο Σύνταγμα της έννοιας της «Ισοπολιτείας» και της ειδικότερης έκφασής της της «ισάριθμης αντιπροσώπευσης», πρόταση που θα μπορούσε να ενταχθεί στη συζήτηση περί αναθεώρησης που ξανάνοιξε πρόσφατα στη χώρα μας (στο V).

¹⁴ Στη χώρα μας τέτοιου είδους ποσόστωση, ουδέτερη ως προς το φύλο, εισήχθη με την παρ. 1 του άρθρου 75 ν. 2910/2001, η οποία τροποποίησε τα άρθρα 54 παρ. 3 και 55 παρ. 6 π.δ. 410/1995 και προέβλεπε, και επί ποινής απαραδέκτου του ψηφοδελτίου σε περίπτωση παραβίασης, ότι: «Ο αριθμός των υποψηφίων συμβούλων από κάθε φύλο πρέπει να ανέρχεται σε ποσοστό ίσο τουλάχιστον με το ένα τρίτο (1/3) του συνολικού αριθμού των υποψηφίων κάθε συνδυασμού. Τυχόν δεκαδικός αριθμός στρογγυλοποιείται στην επόμενη ακέραιη μονάδα, εφόσον το κλάσμα είναι ίσο με το μισό της μονάδας και άνω».

¹⁵ Του Γ' τμήματος υπό επταμελή σύνθεση, αποφάσεις 2831-2833/2003, 3027-3028/2003, 3185/2003, 3187-3189/2003 και 192/2004. Αξιοποιείται κυρίως η πρώτη εξ αυτών, καθώς το σκεπτικό επαναλαμβάνεται.

II. Η ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

A. Δημοκρατία και καθολική ιδιότητα του πολίτη (Η, μια προκρούστεια καθολικότητα)

Η σύγχρονη δημοκρατία στηρίζεται σε μια πλασματική ομογενοποίηση των ατόμων, τα οποία, πέραν των κοινωνικών, οικονομικών, πολιτισμικών και λοιπών διαφορών τους, συνέχονται σε έναν ενιαίο λαό, του οποίου αποτελούν τους πολίτες. Η έννοια του πολίτη βασίζεται στη σχεδόν «μεταφυσική» σύλληψη των ατόμων ως ίσων και κατεχόντων ίσες ευκαιρίες διαμόρφωσης και έκφρασης της πολιτικής τους βούλησης, κυρίως μέσω των εκλογών. Από τη σύλληψη αυτή αντλεί τη νομιμοποίησή της και η έννοια της λαϊκής βούλησης, στην οποία στηρίζεται και ολόκληρο το μοντέλο της δημοκρατίας ως διαδικαστικό μοντέλο λήψης αποφάσεων βάσει της απόφασης της πλειοψηφίας, η οποία θεωρείται ότι ενσωματώνει τη λαϊκή βούληση και το «γενικό καλό». Η πίστη στην καθολικότητα της πολιτότητας (universal citizenship) λειτούργησε ως αιχμή του δόρατος σε μια απελευθερωτική στιγμή της μοντέρνας πολιτικής ιστορίας: βοήθησε στην ενσωμάτωση, την ολοκλήρωση της κοινωνίας, στο νοητό εναγκαλισμό όλων των πολιτών πέραν κοινωνικών, ταξικών, φυλετικών, έμφυλων ή άλλων διαφοροποιήσεων.

Ταυτόχρονα, βέβαια, το μοντέλο αυτό στηρίζεται και σε μια αρχική βία, καθώς εμφανίζεται ως καθολικό και οικουμενικό, είναι ωστόσο ιστορικά (και όχι οντολογικά) αρσενικό, εμφανίζεται ως ουδέτερο, ενώ είναι φυλετικά, ταξικά, εθνικο-ιδεολογικά και θρησκευτικά χρωματισμένο.¹⁶ Η αναγωγή των ατόμων σε πολίτες, ανεξαρτήτως κοινωνικών χαρακτηριστικών, συνεπώς, λειτουργεί ως δίκωπο μαχαίρι: οι διαφορετικοί από το κυρίαρχο μοντέλο πολίτη (άρρεν ετεροφυλόφιλο αρτιμελές χριστιανό ορθόδοξο μέλος της αστικής τάξης με Έλληνες προγόνους, για να μιλήσουμε για την Ελλάδα) ναι μεν συμπεριλαμβάνονται ιδεατά και νομικά στην πολιτική κοινότητα, πραγματικά και πολιτικά όμως αποκλείονται από την πολιτική διαδικασία και την αντιπροσώπευση των συμφερόντων τους. Κατ' αποτέλεσμα, πολλές

¹⁶ RADA IVEKONIC, 'Γυναίκες, ιδιότητα του πολίτη και δημοκρατία', σε: Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών ΔΙΟΤΙΜΑ, *Το Φύλο των Δικαιωμάτων. Εξουσία, Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη*, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, Αθήνα 1999, 293-309 (299).

κοινωνικές ομάδες που κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα αγωνίστηκαν για να αναγνωριστούν ως τυπικά «ενεργοί πολίτες», συνειδητοποιούν από τα μέσα του 20ου αιώνα την ανεπάρκεια της τυπικής τους αναγνώρισης και βλέπουν εαυτούς και εαυτές πολίτες δεύτερης κατηγορίας.¹⁷

Αρκεί να σκεφτούμε ότι (και) στην Ελλάδα οι γυναίκες δεν είχαν αυτονομία της ιδιότητας του πολίτη (ή της πολιτίδας)¹⁸ και ο συντακτικός

¹⁷ IRIS MARION YOUNG, 'Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship', *Ethics* 1989, 250-274 (250).

¹⁸ Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΥ, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, Τόμος Β', Αθήνα 1914, 389, όπου γίνεται η διάκριση μεταξύ πολιτών εν ευρεία εννοία, δηλαδή εχόντων την ελληνική ιθαγένεια, στους οποίους περιλαμβάνονταν και οι γυναίκες, και πολιτών εν στενή εννοία (εκλογικό σώμα), από τους οποίους εξαιρούνταν. Αντίστοιχη η διάκριση του ΔΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Σύνταγμα της Ελλάδας*, Αθήνα 1911, 65, μεταξύ ενεργών και μη ενεργών (π.χ. γυναικών) πολιτών.

Η διάκριση μεταξύ ενεργών και μη ενεργών πολιτών, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και οι γυναίκες, βρίσκεται ήδη στο έργο ενός από τους μεγαλύτερους θεωρητικούς της καθολικής (λεγόμενης) ψηφοφορίας, του Αββά SIEYES, στο βιβλίο του *Qu'est-ce que le Tiers Etat?* (1789). Σύντομα ωστόσο (π.χ. ήδη στο Σύνταγμα των Γερονδίων το 1791) οι γυναίκες αποκλείονται απολύτως από την ιδιότητα του πολίτη. Είναι χαρακτηριστικό και αποκαλυπτικό της "μερικότητας (particularism) της ιστορίας" ότι ακόμη και το πλέον επαναστατικό μανιφέστο, το οποίο γράφηκε μερικά χρόνια μετά τη Γαλλική Επανάσταση και θεωρήθηκε ο πιο ασυμβίβαστος ισοτισμός που προβλήθηκε ποτέ, το "Manifesto of Equals" των FRANÇOIS-NOEL BABEUF και SYLVAIN MARECHAL (σε: POJMAN/WESTMORELAND (eds.) *Equality: Selected Readings*, Oxford: Oxford University Press 1997, 49επ.) περιορίζει το δικαίωμα ψήφου στους άνδρες! Βλ. και ΑΛΙΚΗ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στη σύγχρονη δημοκρατία', σε: Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, ίδιας (επιμ.), *Ισότητα και Ανάπτυξη. Η πενήνταετής συμβολή του ΟΗΕ στην εξελικτική τους πορεία*, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, 57-121 (60).

Αυτή η σημασιολογία της 'πολιτότητας' επέτρεψε τη διακήρυξη περί λαϊκής κυριαρχίας και καθολικής ιδιότητας του πολίτη, παρά τον αποκλεισμό του μισού πληθυσμού, των γυναικών, με το επιχείρημα ότι «η φύση τους» δεν τους επιτρέπει την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Είναι έτσι χαρακτηριστικό ότι στα περισσότερα –ακόμη και σύγχρονα- εγχειρίδια συνταγματικού δικαίου γίνεται λόγος για καθιέρωση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και της «καθολικής» ψηφοφορίας με το Σύνταγμα του 1864 παρά τον αποκλεισμό των γυναικών από το εκλογικό σώμα, έτσι ενδεικτικά: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΒΩΛΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα 1934, 62· ΚΩΣΤΑ ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003, 79· Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ, *Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας 1821-1941*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2001, 77-78.

νομοθέτης μιλώντας για ισότητα και για δικαιώματα Ελλήνων δεν περιελάμβανε πάντοτε και τις γυναίκες.¹⁹ Με άλλα λόγια, η έννοια της καθολικότητας της ιδιότητας του πολίτη για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της ύπαρξής της μέχρι σήμερα σηματοδοτούσε τον αποκλεισμό των γυναικών. Με βάση αυτή, λοιπόν, την παραδοσιακά μισογυνική έννοια, επιχειρείται σήμερα η νομιμοποίηση του όχι πλέον νομικού αλλά κοινωνικού και πραγματικού αποκλεισμού του γυναικείου φύλου από την πολιτική ζωή. Από την άλλη πλευρά, η ευελιξία της πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας και του συνταγματικού δικαίου, ως ενός ζωντανού και εξελισσόμενου σώματος του Δικαίου, αντανακλάται στη χρήση εννοιών που γεννήθηκαν για άλλες κατηγορίες υποκειμένων ή αντικειμένων και σε άλλα, διαφορετικά από τα πρώτα. Ωστόσο, η ευελιξία αυτή δοκιμάζεται στην καθημερινή πολιτική και δικαιοκή πρακτική και οφείλει να αποδεικνύει εαυτήν. Η απλή τυπική συμπερίληψη, με άλλα λόγια, των γυναικών στον «κυρίαρχο λαό» δεν αρκεί, καθώς απαιτείται και η πραγματική ενσωμάτωση και ουσιαστική αντιπροσώπευσή τους.

Συνεπώς, δεν είναι τυχαίο ότι η έννοια της ιδιότητας του πολίτη ή «πολιτότητας» (citizenship), υπόκειται σε δριμυία κριτική, συνεχίζει, ωστόσο, να βρίσκεται ψηλά στην ατζέντα των θεμάτων που απασχολούν τις δυτικές κοινωνίες στο λυκαυγές του 21^{ου} αιώνα. Δεν εγκαταλείπεται, καθώς μαζί της θα απεμπολούνταν και η χειραφετητική της δυναμική²⁰, αλλά ταυτόχρονα γίνεται αγωγός αιτημάτων ενσωμάτωσης. Η έννοια της πολλαπλής και της «διαφοροποιημένης πολιτότητας» (differentiated citizenship) έρχεται να προστεθεί στο λεξιλόγιο, προκειμένου να αποτυπώσει τις πολλαπλές ταυτότητες των υποκειμένων στις μετανεωτερικές κοινωνίες και τα αιτήματα ενσωμάτωσης όσων παρεκκλίνουν από το κυρίαρχο πρότυπο. Η έννοια της διαφοροποιημένης πολιτότητας θέτει υπό αμφισβήτηση δύο συνεπαγόμενα χαρακτηριστικά του καθολικού χαρακτήρα της πολιτότητας:

¹⁹ ΧΡΥΣΑ ΧΑΤΖΗ, 'Διακρίσεις λόγω Φύλου', σε: Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Μ. ΤΣΑΠΟΓΑΣ / Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Τα Δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003. Από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Καστανιώτης 2004, σελ. 158-169 (158).

²⁰ RUTH LISTER, 'Dilemmas in engendering citizenship', σε: *Economy and Society* 24/1, 1995, 1-40 (26επ.).

πρώτον, ότι η τελευταία είναι γενική και αφηρημένη και ως τέτοια αντιπαραβάλλεται με το μερικό και συγκεκριμένο (η καθολικότητα ως γενικότητα), και δεύτερον, ότι συνεπάγεται κανόνες δικαίου που προβλέπουν το ίδιο για όλους και εφαρμόζονται σε όλους ομοιοτρόπως, κανόνες δικαίου δηλαδή που είναι τυφλοί στις κοινωνικές διαφορές (η καθολικότητα ως ίδια μεταχείριση).²¹

Επιδίωξη του κριτικού αναστοχασμού της έννοιας της πολιτότητας, αποτελεί μια «διαφοροποιημένη καθολικότητα»²², η οποία βρίσκεται σε δημιουργική σχέση έντασης με την διαφορετικότητα, χωρίς ωστόσο να της επιτρέπει να λειτουργεί ως πηγή ανισότητας και αποκλεισμού. Η σημασία αυτή συνδέεται με τη μετανάστευση, την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση αλλά και με τις μέχρι σήμερα πολιτικά αποκλεισμένες ομάδες, η απομάκρυνση των οποίων από τα κέντρα λήψης αποφάσεων υποσκάπτει τα θεμέλια νομιμοποίησης της αντιπροσώπευσης. Η έννοια της αντιπροσώπευσης αποκτάει στο σημείο αυτό ξεχωριστή σημασία και αξίζει να την εξετάσουμε λίγο διεξοδικότερα.

B. Δημοκρατία και (συλλογική;) αντιπροσώπευση (Η, έχει σημασία ποιος ή ποια με αντιπροσωπεύει;)

Η σύγχρονη δημοκρατία είναι αντιπροσωπευτική, υπό την έννοια της έμμεσης κατά κύριο λόγο συμμετοχής των πολιτών, οι οποίοι εκλέγουν τους αντιπροσώπους τους στα διαφορετικά επίπεδα άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Βάσει της αναγνώρισης ίσης ηθικής και άρα πολιτικής αξίας σε όλους τους ανθρώπους, η αντιπροσώπευση αυτή στηρίζεται στη βασική και θεμελιώδη παραδοχή, ότι όλοι οι πολίτες είναι τυπικά ίσοι, ότι όλοι διαθέτουν μία και μόνον ψήφο, ανεξαρτήτως οποιουδήποτε χαρακτηριστικού που θα μπορούσε να θεωρηθεί καθοριστικό της ικανότητας λήψης μιας πολιτικής απόφασης, πέραν του κριτηρίου της πολιτικής ενηλικότητας και της οριακής περίπτωσης της διανοητικής διαταραχής. Όλα τα υπόλοιπα κριτήρια, όπως

²¹ YOUNG, 251.

²² Πρβλ. RUTH LISTER, 'Ιδιότητα του πολίτη, δρώντα υποκείμενα και δικαιώματα: Φεμινιστικές προοπτικές', σε: Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών ΔΙΟΤΙΜΑ, *Το Φύλο των Δικαιωμάτων. Εξουσία, Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη*, όπ.π., 369-393 (381).

ηλικία, μόρφωση, δείκτης ευφυΐας, πλούτος, χρώμα, θρησκεία και (πλέον) φύλο θεωρούνται μη σχετικά και δεν διαφοροποιούν την τυπική, αριθμητική ισότητα. Πρόκειται για τις αρχές της ατομικότητας και της ισότητας της ψήφου²³, οι οποίες απορρέουν από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας.

Την ισότητα αυτή διαταράσσει το εκλογικό σύστημα μόνον για λόγους πρώτον, τοπικής αντιπροσωπευτικότητας²⁴ και δεύτερον, κυβερνησιμότητας. Το εκλογικό σύστημα λοιπόν, εισάγει διαφοροποίηση στην ισότητα της ψήφου, ειδικότερα στη βαρύτητά της, εφόσον παραμένει το αξίωμα «ένας άνθρωπος, μια ψήφος», ωστόσο το βάρος, η δύναμη της ψήφου διαφοροποιείται ανάλογα με την εκλογική περιφέρεια²⁵ και το κόμμα²⁶, στο οποίο αυτή δίδεται. Ο χωρισμός της εθνικής Επικράτειας σε εκλογικές περιφέρειες δικαιολογείται τόσο για λόγους αποδοχής της «περιγραφικής αντιπροσώπευσης»²⁷ (αντιπροσώπευση των τοπικών συμφερόντων), όσο και για λόγους πραγματικής ισότητας ευκαιριών, καθώς στην αντίθετη περίπτωση η λειτουργία του πολιτικού συστήματος και κυρίως των ΜΜΕ και των πολιτικών κομμάτων θα κατέληγε σε υπεραντιπροσώπευση της πρωτεύουσας και υποαντιπροσώπευση της επαρχίας.²⁸

²³ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ ΜΑΝΕΣΗ, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II*, Θεσσαλονίκη-Αθήνα 1965 (ανατύπωση Αθήνα-Κομοτηνή 1991), 255. «Όθεν, προς αμφοτέρας [εννοεί τις αρχές της ισότητας και της ατομικότητας] –και συνεπώς προς το Σύνταγμα– αντίκειται η σύνδεσις της ασκήσεως του εκλογικού δικαιώματος προς ωρισμένας μονάδας συλλογικού βίου, εις ας ευρίσκονται κατανεμημένοι οι πολίται...».

²⁴ Ο ίδιος ο ΜΑΝΕΣΗΣ, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II*, όπ.π., αναγνωρίζει ότι το Σύνταγμα [του 1952] «καθιεροί τοπικόν μόνον κριτήριον δια το σχηματισμόν εκλογικών συλλόγων, εις τους οποίους συσσωματούνται οι εκλογείς κατ' εκλογικάς περιφερείας με βάσιν τον «πληθυσμόν» καθ' εαυτόν».

²⁵ Πρβλ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, 'Το μέγεθος των εκλογικών περιφερειών· ένα παραγνωρισμένο πρόβλημα. – Η συνταγματική διάσταση-, *Δίκαιο και Πολιτική* 4/1983, 239-252· Χρυσόγονου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 442.

²⁶ Έτσι για παράδειγμα, στις εθνικές εκλογές του 2004 αναλογούσαν περίπου 20χιλ. ψήφοι κατά μέσο όρο σε κάθε έδρα της Ν.Δ., έναντι 40χιλ για κάθε έδρα του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου. Αν η χώρα ήταν μία εκλογική περιφέρεια και εφαρμοζόταν η απλή αναλογική που διασφαλίζει την ίδια βαρύτητα σε κάθε ψήφο, το μέτρο θα ήταν περίπου 33χιλ. ψήφοι για κάθε έδρα.

²⁷ Για την έννοια της "περιγραφικής αντιπροσώπευσης» βλ. JANE MANSBRIDGE, 'Should Blacks Represent Blacks and Women Represent Women? A Contingent 'Yes'', *Journal of Politics* 1999, σε: www.ksg.harvard.edu/wapp/research/working/mansbridge99.pdf.

²⁸ Ο ΚΩΣΤΑΣ ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, *Εκλογικό Σύστημα και Σύνταγμα*, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 292, κάνει λόγο για κίνδυνο επιδείνωσης του «παθολογικού αθηνοκεντρισμού του ελληνικού κράτους»

Η τοπική διάσταση της αντιπροσώπευσης μάλιστα δεν αναιρεί την ιδεοτυπική παραδοχή ότι πάντως «οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το έθνος», σύμφωνα με το άρθρο 51 παρ. 2 Σ, ούτε θεωρείται ότι υποσκάπτει την καθολικότητα της ιδιότητας του πολίτη. Αντίστοιχα, η διαφοροποίηση της βαρύτητας ή «κατ' αποτέλεσμα αξίας» της ψήφου²⁹ ανάλογα με το τελικό αποτέλεσμα (μεγαλύτερη βαρύτητα ψήφου προς κόμματα με περισσότερες ψήφους) γίνεται ανεκτή παρά την αρχή της ίσης ψήφου, ακριβώς επειδή συντελεί στην ανάδειξη βιώσιμων κυβερνήσεων. Η εν λόγω διαφοροποίηση της βαρύτητας της ψήφου στηρίζεται στην παραδοχή ότι οι δύο αυτοί σκοποί, η τοπική αντιπροσωπευτικότητα του Κοινοβουλίου και η κυβερνησιμότητα αποτελούν εξαιρετικά σημαντικούς δημόσιους σκοπούς, για τους οποίους μπορεί να καμφθεί η τυπική-αριθμητική ισότητα της ψήφου, στη μορφή της ως ισοβαρής ψήφος.

Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι αν η παρουσία των γυναικών στα όργανα αντιπροσώπευσης, αν δηλαδή η έμφυλη αντιπροσωπευτικότητα είναι εξίσου σημαντική με την τοπική, ώστε να προβλεφθούν διακριτές λίστες ή ποσόστωση φύλων, όπως προβλέπεται ποσόστωση για τους αντιπροσώπους των εκλογικών περιφερειών. Η –κατά άλλη εκδοχή– αν η πραγματική και ουσιαστική ισότητα ή ισότητα στο αποτέλεσμα πρέπει να εφαρμοστεί, με την εφαρμογή και μέτρων θετικής δράσης, αντί της τυπικής αριθμητικής ισότητας των ατόμων, όταν αφορά στην έμφυλη σύνθεση των αιρετών οργάνων.

Μία πιθανή άρση του ελλείμματος αυτού θα ήταν η συγκρότηση ενός αντιπροσωπευτικού σώματος των κοινωνικών τάξεων, επαγγελμαμάτων και κοινωνικών κατηγοριών ή και εθνοτικών ομάδων³⁰, οι οποίες θα αντιπροσωπεύονταν οργανικά (περιγραφικά). Η θεσμική αυτή διαρρύθμιση θα

²⁹ Σύμφωνα με ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Εκλογικό σύστημα και Σύνταγμα*, 193, η αρχή της ισότητας της ψήφου «καλύπτει, έστω και όχι με την ίδια ένταση ή «κανονιστική πυκνότητα» όπως την αριθμητική, και την κατ' αποτέλεσμα αξία της ψήφου: Διαφοροποιήσεις επιτρέπονται μόνο στο μέτρο που βρίσκουν νομιμοποιητικό έρεισμα σε άλλες συνταγματικές διατάξεις».

³⁰ Στην Ευρώπη πρόσφατα παρατηρείται η τάση εθνοτικές ομάδες να ζητούν την αντιπροσώπευσή τους στο εθνικό Κοινοβούλιο (όπως οι Βάσκοι στην Ισπανία, οι Ουαλοί στο Ενωμένο Βασίλειο ή οι Βρετόνοι στη Γαλλία).

προέκυπτε αν λαμβανόταν σοβαρά υπόψη και πραγματωνόταν η διάσταση³¹ του λαού όχι ως πλασματικής οντότητας, αλλά ως κοινωνικού συνόλου *hic et nunc*, με τις διακρίσεις, τις διαιρέσεις και τις αντιθέσεις του. Μια τέτοια αντιπροσώπευση θα υπέσκαπτε το πλάσμα της ενιαίας λαϊκής βούλησης και θα κατακερματιζόταν σε επιμέρους περιγραφικές (ή οργανικές) αντιπροσωπεύσεις. Θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς πολλές κοινωνικές κατηγορίες που θα έπρεπε να αντιπροσωπεύονται περιγραφικά σε ένα τέτοιο Κοινοβούλιο και μάλιστα η σύνθεσή του θα αντιστοιχούσε με το δυσκολότερο μαθηματικό γρίφο.

Αν ένα σώμα συλλογική αντιπροσώπευσης αντικαθιστούσε την υπάρχουσα μία Βουλή, ο κίνδυνος θα ήταν πολλαπλός: πρώτον, θα διασπώνταν η –πλασματική³² έστω- ενότητα του ελληνικού λαού, δεύτερον, θα ταυτιζόταν κάθε άτομο με μία (ή έστω περισσότερες ταυτότητές του) με αποτέλεσμα τον κίνδυνο να μην υποτάσσεται πλέον στην απρόσωπη έννοια «ελληνικός λαός», αλλά στην επιμέρους ομάδα του (π.χ. γυναίκα, τσιγγάνα, άνεργη, αγρότισσα κλπ.), τρίτον, θα υποχωρούσαν οι ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές και προτιμήσεις σχετικά με την έννοια του «γενικού συμφέροντος» έναντι μιας συντεχνιακής αντιπροσώπευσης, που θα αναζητούσε πολλαπλές συμμαχίες για την προώθηση επιμέρους συμφερόντων και ενδιαφερόντων, και τέλος, θα δυσχεραίνονταν πιθανόν ο σχηματισμός βιώσιμων κυβερνήσεων, ο οποίος εξασφαλίζεται κυρίως μέσα από την κομματική πειθαρχία.³³

Για να περιοριστούμε, ωστόσο, στο θέμα της ανάλυσης μας, στην περίπτωση της (υπο)αντιπροσώπευσης των γυναικών, δεν πρόκειται καν για μειονότητα ή επιμέρους μειοψηφική κοινωνική κατηγορία, αλλά για την πλειοψηφία του πληθυσμού, γεγονός που καθιστά την πραγματική ανισότητα στην αντιπροσώπευση διαφορετικής τάξης και σημασίας από ό,τι για τις

³¹ ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ, 'Η δημοκρατική αρχή στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση', σε: *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση*, Θεσσαλονίκη 1994, 336-357 (337επ).

³² Η σύλληψη του Κοινοβουλίου ως αντιπροσωπείας του «έθνους» (υπό την έννοια έστω του λαού) δεν είναι παρά απομεινάρι της κλασικής αντίληψης του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα περί αντιπροσώπευσης, σύμφωνα με την οποία το Κοινοβούλιο θεωρούνταν χώρος «λογικής» συζήτησης με σκοπό την ανεύρεση του κοινού, γενικού συμφέροντος του έθνους, όπου η σύγκρουση συμφερόντων δεν είχε θέση. Μια κριτική παρουσίαση της σχετικής συζήτησης βλ. σε ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Εκλογικό σύστημα και Σύνταγμα*, 167επ.

³³ Πολύ ενδιαφέρον, ωστόσο, θα ήταν να διερευνηθεί διεξοδικότερα –πράγμα που ξεφεύγει βέβαια εντελώς από το πλαίσιο της παρούσας μελέτης- η εισαγωγή ενός τέτοιου θεσμού ως δεύτερου νομοθετικού και διαβουλευτικού σώματος.

μειονότητες και τις διάφορες κοινωνικές κατηγορίες. Υπό αυτή την έννοια, η απουσία γυναικών από τα κέντρα λήψης αποφάσεων θέτει υπό αμφισβήτηση την ίδια τη νομιμοποίηση της διαδικασίας αντιπροσώπευσης και των πολιτικών δομών, καθώς αναδεικνύει το απρόσφορο των νομικών ή θεσμικών μηχανισμών και τελικά συνιστά, όχι απλώς ένα «γυναικείο ζήτημα», αλλά ένα έλλειμμα δημοκρατίας.³⁴ Ή, αν ονομάσουμε την ίση αντιπροσώπευση «γυναικείο ζήτημα», το ζήτημα αυτό είναι θεμελιώδες επειδή η έμφυλη διαφορά κωδικοποιεί όλες τις άλλες διαφορές στο σχηματισμό δομών ιεραρχίας και κυριαρχίας.³⁵

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το ερώτημα που εγείρεται είναι: μπορούμε να θεμελιώσουμε την ουσιαστική ισότητα των φύλων στην απόλαυση των πολιτικών δικαιωμάτων, χωρίς να θέσουμε υπό αμφισβήτηση την ενότητα του λαού ως ιδεότυπο επί του οποίου στηρίζεται η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, χωρίς να εισάγουμε το Κοινοβούλιο των ομάδων, αλλά και χωρίς να καταφύγουμε στην εφαρμογή της αναλογικής ισότητας, που θα επέτρεπε τη διαφοροποίηση της βαρύτητας της ψήφου βάσει και άλλων χαρακτηριστικών, όπως –πειστικά ίσως θα μπορούσε να υποστηριχτεί– η ευφυΐα ή η μόρφωση. Στο επόμενο (τρίτο) κεφάλαιο θα εξετάσουμε μερικά εργαλεία που θα βοηθούσαν σε μια πιο ισότιμη αντιπροσώπευση, διερευνώντας το θεμέλιό τους από άποψη πολιτικής θεωρίας, ενώ στο τέταρτο θα επιχειρήσουμε να τα εξετάσουμε υπό το φως της συνταγματικής νομιμότητας.

³⁴ ÉLIANE VOGEL-POLSKY, 'Οι γυναίκες, η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη και η Συνθήκη του Μάαστριχτ', σε: *Το Φύλο των Δικαιωμάτων. Εξουσία, Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη*, όπ.π., 478-505 (481 & 503).

³⁵ ΙΝΕΚΟΒΙΤΣ, 'Γυναίκες, ιδιότητα του πολίτη και δημοκρατία', όπ.π., 303, η οποία μιλάει για το γεγονός της «συμβολικής θηλυκοποίησης του κυριαρχούμενου».

III. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΕΜΦΥΛΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗΣ

A. Η δικαιική παρέμβαση ως πολιτική απόφα(ν)ση

Η συνέχεια της ανάλυσης νομιμοποιείται, εφόσον συνήχθησαν τα δύο παρακάτω συμπεράσματα: πρώτον, ότι η υποαντιπροσώπευση των γυναικών στα αιρετά όργανα δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός, ούτε αποτέλεσμα συνειδητής ελεύθερης επιλογής που βασίζεται σε ακριβοδίκαιη ισότητα ευκαιριών πρόσβασης στα αιρετά αξιώματα, αλλά αποτέλεσμα κοινωνικά δομημένης ανισότητας, απορρέουσας από προκατασκευασμένους ρόλους.³⁶ Δεύτερον, ότι η απουσία γυναικών από την πολιτική ζωή συνιστά αναπηρία της ίδιας της δημοκρατίας, καθώς αποδεικνύει ότι το πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα δεν έχει κατορθώσει, όπως αποκαλύπτεται από τα νούμερα που εκτέθηκαν στην αρχή της μελέτης, το μισό αιώνα που αναγνωρίζει ως «ενεργούς πολίτες» και τις γυναίκες και στα 23 χρόνια πλήρους τυπικής-νομικής ισότητας να κατακτήσει και την πραγματική ισότητα στην πολιτική ζωή.

Απέναντι στις διαπιστώσεις αυτές, το δίκαιο και η πολιτική, ως παρέμβαση στη «φυσική» πορεία των κοινωνικοπολιτικών πραγμάτων, βρίσκονται ενώπιον δύο εναλλακτικών: να αποστασιοποιηθούν αφήνοντας τη «φυσική» εξέλιξη και αναμένοντας ότι με την πάροδο του χρόνου η τυπική πολιτική ισότητα και οικονομική ενσωμάτωση των γυναικών θα επιφέρει ως παρεπόμενη συνέπεια την ουσιαστική ισότητα και την πολιτική τους ενσωμάτωση. Η λειτουργική αυτή προσέγγιση αρνείται στο δίκαιο και στην πολιτική τον αυτόνομο ρόλο τους έναντι της οικονομίας και αντιστοιχεί σε μια «ελευθεριακή» (libertarian) άποψη για τη λειτουργία της κοινωνίας. Η άλλη εναλλακτική συνίσταται στο να επιχειρηθεί η άρση του δημοκρατικού αυτού ελλείμματος με την ανάληψη θετικών δράσεων και τη λήψη θετικών μέτρων, προκειμένου στοχευμένα, μεθοδικά και με παρέμβαση ακόμη και στον ίδιο το μηχανισμό αντιπροσώπευσης να επιτευχθεί η μεγαλύτερη παρουσία των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Από αριστερή οπτική γωνία βέβαια αντιτάσσεται στην παραδοχή αυτή η ακόλουθη αντίρρηση: είναι αντιφατικό να γίνεται δεκτό από τη μια ότι η κυριαρχία των ανδρικού φύλου αποτελεί συστατικό στοιχείο του κοινωνικού συστήματος και της πολιτικής εξουσίας, και

³⁶ Πρβλ. DWORKIN, 'Political Equality', όπ.π., 193επ.

από την άλλη να προτείνεται η αποκατάσταση της δικαιοσύνης μέσω της κατανομής της ίδιας αυτής εξουσίας.³⁷ Στην πειστική αυτή ένσταση μπορούμε να αντιπαραθέσουμε, ότι «οι δομές της πολιτικής, όπως και αυτές της γλώσσας, συνιστούν το σύγχρονο πεδίο εξουσίας, άρα δεν είναι νοητή καμία θέση εκτός του πεδίου αυτού...».³⁸ Επίσης, ότι η ίδια η παρουσία των γυναικών στην πολιτική ζωή, μαζικά και χωρίς καταναγκασμούς ενσωμάτωσης προκειμένου να παίξουν το παιχνίδι με κατεστημένες «ανδρικές» μεθόδους, θα μετασχηματίσει –όχι συνολικά αλλά ως προς το ειδικότερο χαρακτηριστικό της έμφυλης κυριαρχίας- την πολιτική εξουσία.

Στην αντίθεση αυτή καταγράφεται η κλασική διαφωνία ανάμεσα στην άποψη που υποστηρίζει ότι η πολιτική, δηλαδή ο συσχετισμός δυνάμεων, και η οικονομία καθορίζουν τις κοινωνικές δομές και τις ιεραρχίες, και όχι το δίκαιο³⁹, και σε εκείνη που υπογραμμίζει την παιδαγωγική και συμβολική λειτουργία του δικαίου, την ικανότητά του να δομεί και να ιεραρχεί, να διαμορφώνει καθοριστικά τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας, και άρα και να τις αποδομεί. Υπό αυτή την έννοια, το δίκαιο είναι πολιτική που καθίσταται νομικά δεσμευτική και συνακόλουθα επιβάλλεται σε συμπεριφορές και νοοτροπίες, χρησιμοποιεί δηλαδή το εργαλείο του νομικού καταναγκασμού με έναν βολонταριστικό τρόπο, προκειμένου να μετασχηματίσει την κοινωνία.

Η επιλογή ανάμεσα στην αποχή και στη δικαϊκή παρέμβαση είναι προφανώς μια ιδεολογικά φορτισμένη πολιτική απόφαση του κοινού ή συντακτικού νομοθέτη, η οποία σε κάθε περίπτωση οφείλει να χαίρει δημοκρατικής νομιμοποίησης. Αυτή όμως είναι ίσως και η λύση του γόρδιου δεσμού: αν το δίκαιο δεν είναι παρά πολιτική που έχει υπερισχύσει μέσω δημοκρατικών θεσμικών οδών, είναι ακριβώς ο συσχετισμός των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων που έχει επιβάλλει τη νομική ρύθμιση. Στη σύλληψη αυτή, η αντίθεση μεταξύ δικαϊκού βολонταρισμού και προτεραιότητας της πολιτικής αποδυναμώνεται δραστικά.

³⁷ ELENI VARIKAS, 'Le principe de la parité entre les sexes' *Cahiers du Gedisist*, 17/1996, 29-48 (30).

³⁸ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΜΑΛΟΥΤΑ, *Το φύλο της Δημοκρατίας*, 206.

³⁹ Πρβλ. VARIKAS, *όπ.π.*, 31, όπου η συγγραφέας διαλέγεται με τις απόψεις της ÉLIANE VOGEL-POLSKY.

B. Μέτρα ενίσχυσης της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών

Τα μέτρα που θα μπορούσαν να ληφθούν προκειμένου να επιτευχθεί η μαζική ένταξη των γυναικών στη δημόσια σφαίρα μπορεί να είναι έμμεσα, να επικεντρώνονται δηλαδή σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής, ή άμεσα, να σκοπεύουν δηλαδή απευθείας στην πολιτική συμμετοχή. Τα πρώτα περιλαμβάνουν μέτρα στην εκπαίδευση⁴⁰, στην κοινωνικοποίηση (π.χ. παρουσίαση των φύλων στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, στα σχολικά βιβλία κλπ) ή / και παρεμβάσεις στη διαμόρφωση της οικογενειακής ζωής (μέσα από κατάλληλο νομοθετικό πλαίσιο διαρρύθμισης της μητρότητας και της πατρότητας, πρόβλεψη παιδικών σταθμών, ολοήμερων σχολείων κλπ), ώστε να εξοικονομείται χρόνος για δημόσια δράση.

Μια δεύτερη κατηγορία μέτρων συνιστούν όσα στοχεύουν στην πολιτική διαδικασία: πρόκειται για μηχανισμούς προώθησης των γυναικών στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων μέσα από διαδικαστικές προβλέψεις. Η παρέμβαση αυτή δύναται να μορφοποιηθεί είτε ως ποσοτώσεις, είτε ως ισότιμη αντιπροσώπηση. Για την λήψη των μέτρων αυτών απαιτείται αλλαγή είτε νομοθετική, όταν λαμβάνονται σε επίπεδο κράτους, είτε του καταστατικού, όταν αποφασίζονται στο εσωτερικό συλλογικοτήτων, κοινωνικών οργανώσεων ή πολιτικών κομμάτων.

Με τις ποσοτώσεις, ένα ποσοστό των υποψηφίων ή των εκλεγμένων αντιπροσώπων -συνήθως της τάξης του 30-40%- δεσμεύεται για το ένα ή για κάθε φύλο. Η πρακτική αυτή υιοθετήθηκε από πολλά ευρωπαϊκά (και όχι μόνον) κόμματα.⁴¹

Η έννοια της ισάριθμης αντιπροσώπησης (*parité*) συνεπάγεται είτε την εναλλαγή γυναικών και ανδρών σε δεσμευμένες λίστες είτε το διαχωρισμό της λίστας υποψηφίων σε δύο ισάριθμες, ανάλογα με το φύλο. Συνιστά το πλέον

⁴⁰ Για τους κοινωνικούς ρόλους που ενστερνίζονται και μεταφέρουν οι εκπαιδευτικοί βλ. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, «Εμείς φταίμε...»: Ο «λόγος» των σχέσεων των φύλων στο πλαίσιο της προβληματικής για την ιδιότητα του πολίτη, σε: ΔΙΟΤΙΜΑ, *Το Φύλο των Δικαιωμάτων. Εξουσία, Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη*, όπ.π., 313-333.

⁴¹ ΝΙΚΗ ΚΑΛΤΣΟΓΙΑ-ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΗ, 'Υποαντιπροσώπηση γυναικών και Δημοκρατία: Η συνταγματικότητα των ποσοτώσεων', σε: ΔΙΟΤΙΜΑ, *Το Φύλο των Δικαιωμάτων*, όπ.π., 461-477 (465). Για τη συνταγματική προβληματική των εσωκομματικών ποσοτώσεων βλ. και TRIANTAFYLIA PAPADOPOULOU, 'Parteiinterne Quotenregelungen: Parteien und ihre innere Ordnung', σε: *Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Europäisches Parteienrecht*, 3/1993, 53-74

ριζοσπαστικό μέτρο προώθησης της πολιτικής ισότητας, καθώς προβάλλει ως αίτημα την κατά το ήμισυ εκπροσώπηση καθενός από τα δύο φύλα σε όλα τα εκλεγμένα όργανα ή πάντως στις εκλόγιμες θέσεις των ψηφοδελτίων. Το αίτημα πρωτοεμφανίστηκε στη Γαλλία.⁴² Στηρίζεται στη θεμελιακή σκέψη⁴³ ότι ο αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική ζωή έχει γίνει εξ ορισμού λόγω του φύλου τους, συνεπώς εξ ορισμού, και βάσει του ίδιου λόγου πρέπει να γίνει η επανένταξή τους σε αυτήν.⁴⁴ Πρόκειται για ένα εξαιρετικά βολουνταριστικό μέτρο⁴⁵ που παρεμβαίνει άμεσα και καθοριστικά στη διαδικασία ανάδειξης των αιρετών αντιπροσώπων σε κάθε επίπεδο. Ανάλογο είναι και το αίτημα για αναλογική συμμετοχή,⁴⁶ δηλαδή συμμετοχή κάθε φύλου στο αιρετό όργανο ανάλογη με την παρουσία του στο εκλεκτορικό σώμα. Για το εκλογικό σώμα το ποσοστό αυτό θα φτάνει το 50%. Υπό αυτή την έννοια, η ισάριθμη αντιπροσώπευση αποτελεί μια ριζική επαναδιατύπωση του κοινωνικού συμβολαίου και επαναπροσδιορισμό της δημοκρατίας.

⁴² Η ισάριθμη αντιπροσώπευση (parité) προβλέφθηκε στο Συνταγματικό Νόμο της 8ης Ιουλίου 1999 και εφαρμόστηκε με τον εκλογικό νόμο 2000-493 της 6ης Ιουνίου 2000. Ας σημειωθεί πάντως ότι ο όρος parité δεν εμφανίζεται στα νομικά κείμενα, αλλά καθιερώθηκε στη βιβλιογραφία. Για τις βουλευτικές εκλογές προβλέπεται μεν ποσόστωση υποψηφίων της τάξης του 50%, η ποινή ωστόσο είναι μόνον οικονομική και αφορά σε μείωση της κρατικής χρηματοδότησης των κομμάτων. Οι εκλογές του 2002 έδειξαν ότι τα μεγαλύτερα κόμματα προτίμησαν να χάσουν χρήματα, παρά να τηρήσουν τη ρύθμιση. Στις εκλογές για την ανάδειξη των μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και των Περιφερειακών Αυτοδιοικήσεων, αντίθετα, προβλέπεται αυστηρά εναλλαγή ανδρών και γυναικών στο ψηφοδέλτιο, επί ποινής απαράδεκτου του ψηφοδέλτιου. Πρβλ. τη διεξοδική έκθεση Premier Ministre, Observatoire de la parité entre les femmes et les homes, MARIE-JO ZIMMERMANN, Effets directs et indirects de la loi du 6 juin 2000: un bilan contrasté, Mars 2005.

⁴³ Όπως σημειώνει, με κριτική ωστόσο διάθεση η ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΜΑΛΟΥΤΑ, *Το φύλο της Δημοκρατίας*, 86, «το αίτημα της ισάριθμης αντιπροσώπευσης/συμμετοχής αποτελεί λογική απόρροια στο επίπεδο της πολιτικής, της φιλοσοφικής αντίληψης περί διττής οικουμενικότητας...».

⁴⁴ FRANÇOISE GASPARD, 'Για την ισάριθμη αντιπροσώπευση: Γένεση μιας έννοιας, γέννηση ενός κινήματος', σε: *Σύγχρονα Θέματα* 57, 1995, 32-41.

⁴⁵ NOËLLE LENOIR, 'The Representation of Women in Politics: From Quotas to Parity in Elections', in: *International and Comparative Law Quarterly* 50, 2001, 217-247 (235).

⁴⁶ Το αίτημα εμφανίζεται στην Έκθεση της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για τη μελέτη και την υποβολή προτάσεων σχετικά με βασικές πλευρές της θέσης της γυναίκας στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία (Νοέμβριος 1995), Πρακτικά Βουλής, συνεδρίαση ΠΘ', 8 Μαρτίου 1996 (όπως παραπέμπεται από ΚΑΛΤΣΟΓΙΑ-ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΗ, σε: *Το φύλο των δικαιωμάτων*, όπ.π., 465.

Η κύρια διαφορά μεταξύ ποσοτώσεων υπέρ των γυναικών αφενός και ισάριθμης συμμετοχής ή ελάχιστου ποσοστού για κάθε φύλο αφετέρου έγκειται στον προσωρινό ή μη χαρακτήρα τους. Εφόσον το θετικό μέτρο προβλέπεται υπέρ των γυναικών και μόνον, δε μπορεί παρά να έχει προσωρινό χαρακτήρα⁴⁷ και να αρθεί μόλις διαπιστωθεί εμπειρικά η πραγματική εξίσωση ή η πραγματική ισότητα των ευκαιριών μεταξύ ανδρών και γυναικών.⁴⁸ Αντίθετα, η ελάχιστη συμμετοχή κάθε φύλου και η ισάριθμη αντιπροσώπευση των φύλων μπορούν να θεωρηθούν μορφοποίηση της ίδιας της αντιπροσωπευτικής αρχής, όπως θα φανεί παρακάτω, και συνεπώς έχουν μονιμότερο χαρακτήρα. Ωστόσο η διαχωριστική γραμμή είναι λεπτή, καθώς μια ποσόστωση υπέρ και των δύο φύλων της τάξης του 50% ταυτίζεται ουσιαστικά με την ισάριθμη αντιπροσώπευση, ενώ εκείνη του 40% ή 35% τη μετασχηματίζει σε «ανάμικτη αντιπροσώπευση» (mixité), η οποία διασφαλίζει την εισροή στην πολιτική διαδικασία της οπτικής γωνίας και των δύο φύλων, χωρίς την αυστηρότητα της ισάριθμης παρουσίας.

Ανάλογα με το αν πρόκειται για ποσόστωση υπέρ των γυναικών και μόνον, και άρα για προσωρινό μέτρο, ή, αντίθετα, κατοχυρώνεται η παρουσία και των δύο φύλων κατά ένα ελάχιστο ποσοστό ή ισάριθμα, τα

⁴⁷ Τον προσωρινό χαρακτήρα των θετικών μέτρων αναγνωρίζει και η Σύμβαση για την Κατάργηση Όλων των Μορφών Διακρίσεων Κατά των Γυναικών του 1979 (CEDAW), η οποία στο άρθρο 4 παρ. 1 προβλέπει ότι: «Η εκ μέρους των Καρτών-Μελών υιοθέτηση ειδικών πρόσκαιρων μέτρων που αποσκοπούν στην επίσπευση της εγκαθίδρυσης μιας πραγματικής ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών δεν θεωρείται πράξη διάκρισης, όπως καθορίζεται στην παρούσα σύμβαση, αλλά δεν πρέπει με κανένα τρόπο να έχει ως συνέπεια τη διατήρηση κανόνων άνισων ή ξεχωριστών. Τα μέτρα αυτά πρέπει να καταργηθούν μόλις επιτευχθούν οι αντικειμενικοί σκοποί στο θέμα της ισότητας ευκαιριών και μεταχειρίσεως».

⁴⁸ Βλ. και ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΤΣΙΛΙΩΤΗ, 'Η συνταγματική προβληματική της λήψης θετικών μέτρων για την αποκατάσταση της πραγματικής ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Με αφορμή την ΣΕ 1933/1998', *Το Σύνταγμα* 1999, 263-295 (275επ).

μέσα έμφυλης αντιπροσώπευσης μπορούν να θεμελιωθούν βάσει δύο διαφορετικών γραμμών σκέψης: η πρώτη εκκινεί από την αρχή της ισότητας, κατανοεί συνεπώς τις ποσοτώσεις ως ειδικά θετικά μέτρα αποκαταστατικής ισότητας, ενόψει του μακρού αποκλεισμού των γυναικών από το δημόσιο βίο και των κοινωνικών προκαταλήψεων και προκατασκευασμένων ρόλων. Η δεύτερη βασίζεται στον ίδιο τον αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα της δημοκρατίας και εμμένει στην αναγκαιότητα (και) περιγραφικής αντιπροσώπευσης.

Γ. Θετικές δράσεις για την πραγμάτωση ουσιαστικής ισότητας

1. Ουσιαστική εναντίον τυπικής ισότητας (Η, «λόγος υπέρ αδυνάτου»)

Η έννοια της ισότητας είναι πολυσήμαντη και προσλαμβάνει διαφορετικές όψεις και εκφάνσεις σε διαφορετικά συγκείμενα. Απαιτεί κάθε φορά να τεθεί το ερώτημα ισότητα «ποιου με ποιον και ως προς τι».⁴⁹ Υπό αυτή την έννοια ενδέχεται δύο διαφορετικές μορφές ισότητας να είναι περισσότερο αντιθετικές μεταξύ τους, απ' ό,τι η ισότητα με την ανισότητα ως γενικές κατηγορίες, αντίθεση που από μόνη της δεν μαρτυρεί και πολλά πράγματα σχετικά με το περιεχόμενό της.⁵⁰

Μια βασική διαφοροποίηση μεταξύ των μορφών ισότητας είναι αν αυτή νοείται μόνον διαδικαστικά ή ουσιαστικά. Αν δηλαδή αρκεί η πρόβλεψη της τυπικής ισότητας ως ίδιας μεταχείρισης (equality of treatment) ή τυπικής ισότητας ευκαιριών (equality of opportunities) ή αν, αντίθετα, επιδιώκουμε την ουσιαστική ισότητα ευκαιριών (fair equality of opportunities) και την ισότητα στο αποτέλεσμα (equality of status). Ωστόσο, η ειδικότερη μορφή που θα λάβει

⁴⁹ Πρβλ. το κλασικό του ΝΟΡΜΠΕΡΤΟ ΜΠΟΜΠΙΟ, *Ισότητα και Ελευθερία* (1995), Αθήνα 1998, κυρίως 48επ. και για μια συνοπτική παρουσίαση της προβληματικής της ισότητας βλ. ΛΙΝΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ισότητα εναντίον ισότητας: μοντέλα διανεμητικής δικαιοσύνης, Επιστήμη και Κοινωνία* τεύχος 13, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2004, σελ. 167-199.

⁵⁰ Αρκεί να σκεφτούμε, για παράδειγμα, ότι η ανισότητα στην πληρωμή φόρων είναι αποτέλεσμα της αναλογικής ισότητας –ο καθένας ανάλογα με το εισόδημά του- και αντίθετα ότι η επιλογή ενός ενιαίου ποσοστιαίου φορολογικού συντελεστή, πολλώ δε μάλλον, απόλυτου ποσού τείνει προς την κατεύθυνση της ανισότητας, υπό την έννοια της ίσης μεταχείρισης διαφορετικών (άνισων) καταστάσεων.

η εφαρμογή της ισότητας είναι αποτέλεσμα πολιτικής απόφασης και απόφασης.⁵¹

Το ερώτημα που τίθεται στο συγκεκριμένο συγκείμενο είναι το είδος της ισότητας που είναι σκόπιμο να επιλέξουμε στο πεδίο εφαρμογής «πολιτικά δικαιώματα και συμμετοχή». Στη συνταγματική και πολιτική θεωρία, και ως αποτέλεσμα της έννοιας της καθολικής ιδιότητας του πολίτη, που αναλύθηκε παραπάνω, γίνεται δεκτό ότι η πολιτική ισότητα –η οποία νοείται ως εξειδίκευση της γενικής αρχής της ισότητας στο πεδίο των πολιτικών δικαιωμάτων⁵²- νοείται ως τυπική ισότητα.⁵³ Η ισότητα της ψήφου δεν καταγράφεται ρητά ως συνταγματική επιταγή, προκύπτει όμως από την πολιτική ισότητα, που αποτελεί συστατικό στοιχείο της δημοκρατικής αρχής.⁵⁴ Διαφοροποιείται έτσι, σύμφωνα με την κλασική άποψη, από την αναλογική ισότητα. Επίσης νομικά διασφαλίζεται η ισότητα και στο δικαίωμα του εκλέγεσθαι. Κατ' αποτέλεσμα, το δικαίωμα ψήφου στη δημοκρατία δεν νοείται παρά ως «μία ψήφος – ένας άνθρωπος»⁵⁵ ή μάλλον «μία ψήφος – ένας πολίτης». Η ταύτιση, ωστόσο, της καθολικής πολιτότητας με την αρχή «ίδια ρύθμιση για όλους» οδήγησε σε πολλαπλούς αποκλεισμούς. Η τυπική ισότητα διόλου δεν καταλήγει και σε πραγματική-ουσιαστική ισότητα, ενώ η ισότητα ευκαιριών παραμένει και αυτή τυπική και όχι ουσιαστική (ή ακριβοδίκαιη κατά τον Ρόουλς).

⁵¹ Η πολιτική αυτή απόφαση χρησιμοποιείται συχνά ως κριτήριο τοποθέτησης μιας πολιτικής στο φάσμα των ιδεολογικών απόψεων από δεξιά προς αριστερά: η επιδίωξη ισότητας στο αποτέλεσμα και ενίσχυσης των ασθενέστερων και κοινωνικά μειονεκτούντων με πολιτικά και νομικά μέτρα θεωρείται ως υποπίπτουσα στο αριστερό φάσμα πολιτικών, ενώ η πίστη στην τυπική, διαδικαστική ισότητα και η εμπιστοσύνη στις δυνάμεις της αγοράς να επιφέρουν την εξίσωση χαρακτηρίζει κυρίως τις δεξιές πολιτικές επιλογές.

⁵² ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Εκλογικό σύστημα και Σύνταγμα*, 194, ο οποίος σημειώνει ότι η πολιτική ισότητα υποκαθίσταται στη θέση της γενικής αρχής της ισότητας, ως έκφραση της δημοκρατικής αρχής.

⁵³ ΜΑΝΕΣΗ, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II*, 249: «Εν τω πλαισίω συνταγματικής τάξεως θεμελιουμένης επί της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας η ισότης της ψήφου δεν είναι δυνατόν να νοηθή ειμή ως ισότης κατ' αριθμόν» (υπογρ. στο πρωτότυπο).

⁵⁴ ΜΑΝΕΣΗ, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II*, 248· ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 431.

⁵⁵ Είναι το γνωστό αξίωμα «one man – one vote». Και εδώ η γλώσσα είναι αποκαλυπτική: το αρσενικό του «άνθρωπος» αποκαλύπτει ότι μέχρι πρότινος, αλλά και ακόμη ενσωματωμένο στις δομές και κοινωνικές αντιλήψεις είναι ότι ο άνθρωπος ταυτίζεται με τον άνδρα.

2. Έννοια και είδη θετικών δράσεων

Προκειμένου η αρχή της ισότητας να μη μείνει μόνον στο γράμμα του νόμου, προτείνεται η ανάληψη θετικών δράσεων εκ μέρους του κράτους. Με τον όρο «θετικές δράσεις» (positive / affirmative action) εννοούμε τις πολιτικές εκείνες που αποσκοπούν στην ενίσχυση αδύναμων και μειονεκτούντων κοινωνικών ομάδων.⁵⁶ Θεμέλιό τους είναι η παραδοχή ότι μια ανισότητα μπορεί να καταστεί εργαλείο ισότητας καθώς μπορεί να διορθώσει μια προηγούμενη ανισότητα: «η νέα ισότητα είναι το αποτέλεσμα της εξίσωσης δύο ανισοτήτων».⁵⁷ Στόχος είναι η αποκατάσταση μιας πραγματικής ισότητας ευκαιριών μέσω μέτρων επανορθωτικής δικαιοσύνης για τα υποκείμενα-μέλη ομάδων που μειονεκτούν εν τοις πράγμασι, αλλά και η βελτίωση, με τρόπο συνολικό και μόνιμο, της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής θέσης των ίδιων των ομάδων. Η υιοθέτηση των θετικών δράσεων έρχεται να απαντήσει στο εμπειρικό γεγονός ότι οι κοινωνικές ανισότητες εμφανίζονται ιδιαίτερος ανθεκτικές απέναντι στη -και παρά τη- νομική κατοχύρωση της τυπικής ισότητας. Στο παράδειγμα των έμφυλων σχέσεων, έτσι, παρατηρείται, όχι μόνον στην Ελλάδα, το φαινόμενο της υποαντιπροσώπευσης των γυναικών, τόσο σε συγκεκριμένα επαγγέλματα και σε υψηλές και επιτελικές θέσεις εργασίας, όσο και στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων, ιδιαίτερα σε κοινοβούλια και κυβερνήσεις.

Η παλέτα των θετικών δράσεων περιλαμβάνει μέτρα που ξεκινούν από τα πλέον 'ήπια', όπως κέντρα πληροφόρησης, συζητήσεις και έντυπο ή οπτικοακουστικό υλικό για τη συνειδητοποίηση των μειονεκτούντων ομάδων, περνούν από επιδοτούμενα προγράμματα απασχόλησης και εκπαίδευσης και φτάνουν στα πλέον 'σκληρά', όπως προνομιακή μεταχείριση όσον αφορά την πρόσβαση στην εργασία ή την (ανώτατη) εκπαίδευση και την ποσόστωση συμμετοχής στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων. Τέτοιου είδους προνομιακή μεταχείριση καταλήγει σε 'αντίστροφη διάκριση' (reverse discrimination, umgekehrte Diskriminierung), καθώς 'αντιστρέφει' την αρνητική κοινωνική μεταχείριση μετατρέποντάς την σε προνομιακή νομική μεταχείριση.

⁵⁶ ANNE PETERS, *Women, Quotas and Constitutions*, The Hague 1999, 21.

⁵⁷ ΜΠΟΜΠΙΟ, *Ισότητα και Ελευθερία*, 70.

Στα ήπια μέτρα συνεπώς συγκαταλέγονται η δημιουργία περισσότερων δυνατοτήτων και η αύξηση των ευκαιριών για τα μέλη μειονεκτούντων κοινωνικών ομάδων, από όπου προκύπτει ένα «θετικό εξαγόμενο» (positive sum), ενώ στις «αντίστροφες διακρίσεις» το αποτέλεσμα είναι μηδενικό (zero-sum game), καθώς η κατανομή ενός αγαθού στο έναν σημαίνει αφαίρεσή του από τον άλλον.⁵⁸

Συνεπώς, οι θετικές δράσεις δεν αποτελούν μόνον πολιτικές, αλλά ταυτοχρόνως ενσωματώνουν και αποκαλύπτουν μια συγκεκριμένη αντίληψη για την αρχή της ισότητας (και) των φύλων, με αποτέλεσμα να θεωρούνται από κάποιους υπέρμαχούς τους –ιδιαίτερα στον ευρωπαϊκό νομικό χώρο– ως εγγενές συστατικό και μηχανισμός υλοποίησης της αρχής αυτής. Υπό αυτή την έννοια έρχονται να συμπληρώσουν και να επιρρώσουν την αρχή της απαγόρευσης αρνητικών διακρίσεων, σε συνάρτηση με την οποία ορίζονται, αλλά και από την οποία περιορίζονται. Από την παράλληλα θετική και αντιθετική –ενίοτε συγκρουσιακή– σχέση τους με την απαγόρευση διακρίσεων (λόγω φύλου) πηγάζουν τα περισσότερα διλήμματα ηθικοπολιτικής και συνταγματικής υφής, τα οποία συνοδεύουν τις ‘αντίστροφες’ διακρίσεις, οι οποίες και προσελκύουν –γι αυτόν ακριβώς το λόγο– το επιστημονικό βλέμμα της παρούσας μελέτης.

3. Οι ποσοτώσεις ως ειδικά θετικά μέτρα

Σ’ αυτή την ερμηνευτική εκδοχή, ανεκτές ως προσωρινά μέτρα επέλευσης πραγματικής ισότητας μπορεί να γίνουν ποσοτώσεις μόνον υπέρ των γυναικών, καθώς συνιστούν απόκλιση από την αρχή της (τυπικής) ισότητας και ισότητας ευκαιριών, επιτρέποντας ειδική μεταχείριση των γυναικών.⁵⁹ Αντίθετα, η ποσόστωση δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει υπέρ των ανδρών, καθώς δεν υφίστανται κοινωνικοί λόγοι υποβιβασμού και αποκλεισμού τους που θα έπρεπε να αρθούν μέσω θετικών δράσεων.

Πρόκειται για μια ειδικότερη μορφή αντίστροφης διάκρισης (*reverse discrimination*) υπέρ κοινωνικών ομάδων, οι οποίες υπήρξαν καταπιεσμένες και αποκλεισμένες από την πλειοψηφική ροή των κοινών πραγμάτων. Αν και

⁵⁸ PETERS, όπ.π., 24. Πρβλ. και ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, ‘Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στη σύγχρονη δημοκρατία’, όπ.π., 61επ..

⁵⁹ Έτσι, ΚΑΛΤΣΟΓΙΑ-ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΗ, σε: *Το Φύλο των Δικαιωμάτων*, 463.

συνήθως τέτοιου είδους διακρίσεις αφορούν μειονότητες, στην προκείμενη περίπτωση η κοινωνική ομάδα των γυναικών, που μας ενδιαφέρει εδώ, αποτελεί την πλειοψηφία του πληθυσμού και αυτό συνιστά μια ποιοτική και όχι μόνον ποσοτική διαφοροποίησή της από όλες τις άλλες. Τέτοιου είδους έμφυλες ποσοτώσεις δικαιολογούνται με όρους αποκαταστατικής δικαιοσύνης, καθώς προσπορίζουν προνομιακή μεταχείριση και η εφαρμογή τους είναι πολιτικά και συνταγματικά επιβεβλημένα, καθώς μόνον έτσι μπορούν να αρθούν οι κοινωνικά προσδιορισμένες ανισότητες του παρελθόντος. Υπό αυτό το πρίσμα, αποτελεί όχι μόνον δυνατότητα αλλά και υποχρέωση μιας δημοκρατικής Πολιτείας να λαμβάνει όλα τα θετικά μέτρα, ακόμη και στο επίπεδο της δημοκρατικής διαδικασίας, προκειμένου να επιτευχθεί η πραγματική ισότητα, που συνεπάγεται πραγματική, και όχι μόνον πλασματική απόλαυση ίσων δικαιωμάτων.⁶⁰

Η εκδοχή αυτή αφήνει το περιθώριο και σε άλλες κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες να διεκδικήσουν με τη σειρά τους, αν και σε κάθε περίπτωση όχι με τη δύναμη και την πειστικότητα της απόλυτης πλειοψηφίας του πληθυσμού, τη δική τους προνομιακή μεταχείριση, προκειμένου να αντιπροσωπεύονται στα αιρετά πολιτικά όργανα.

Η αντίρρηση στη θεωρητική αυτή θεμελίωση έρχεται από την πλευρά των ελευθεριακών απόψεων, σύμφωνα με τις οποίες η αναδιανομή των πηγών (π.χ. μέσω της φορολογίας), αλλά και της εξουσίας που στηρίζεται σε μια κεντρικά ειλημμένη απόφαση, είναι καταπιεστική.

Ένα άλλο αντεπιχείρημα, από τη σκοπιά της δημοκρατικής θεωρίας, εντοπισμένο στην επέμβαση επί της πολιτικής διαδικασίας καθεαυτής, θα ήταν ότι, μια τέτοια εξέλιξη, θα οδηγούσε σε κατακερματισμό της ιδιότητας του πολίτη και στην εισαγωγή της έννοιας της αντιπροσώπευσης, και άρα της δημοκρατίας των ομάδων και των συμφερόντων. Η εξέλιξη αυτή θα διακύβευε τόσο την ενιαία ιδιότητα του πολίτη και επομένως την κοινωνική ολοκλήρωση μέσα από πολιτικές διαδικασίες, όσο και το κάθε άτομο ξεχωριστά, αφού η

⁶⁰ Βλ. ALICE ΥΟΤΟΠΟΥΛΟΣ-MARANGOΠΟΥΛΟΣ, 'Gender Equality in Contemporary Democracy', σε: A. ΥΟΤΟΠΟΥΛΟΣ-MARANGOΠΟΥΛΟΣ (ed.), *Women's Rights: Human Rights*, Αθήνα 1994, 108-148 (137), ΑΛΙΚΗ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, 'Οι γυναίκες θέλουν ουσιαστική ισότητα', *Ο αγώνας της γυναίκας* 39, 1988, 1-2 & 10.

προσωπική του πολιτική επιλογή θα υπέκυπτε στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Ειδικά ωστόσο στη σύγχρονη μετανεωτερική εποχή, κάθε άτομο φέρει πολλαπλές ταυτότητες και είναι δύσκολο αλλά και λανθασμένο και στρεβλωτικό τελικά της ίδιας της αντιπροσώπευσης να ταυτίζεται κάθε άτομο με μία μόνον ιδιότητά του.

Δ. Έμφυλη ή άφυλη αντιπροσώπευση; (Η: στην πολιτική, αδελφές μου στην πολιτική!)

Η άλλη θεωρητική θεμελίωση αφορά καταρχήν στην ίδια την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και στην ποιότητά της. Τρία είναι κυρίως τα επιχειρήματα που έχουν χρησιμοποιηθεί υπέρ της αύξησης των γυναικών στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων: πρώτον, η δημοκρατία στηρίζεται στη συμμετοχή όλων, κάθε αποκλεισμός κοινωνικής ομάδας την υποσκάπτει και την υποβιβάζει, πολλώ δε μάλλον αν η ομάδα αυτή αποτελεί την πλειοψηφία του πληθυσμού.

Δεύτερον, οι γυναίκες μοιράζονται μια κοσμοθέαση και γνωρίζουν καλύτερα τα συμφέροντα και ενδιαφέροντα των γυναικών, συνεπώς πρέπει να συναποφασίζουν, ώστε τα τελευταία να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη. Στο σημείο αυτό προϋποτίθενται δύο βασικές παραδοχές: πρώτον, ότι μέλη μιας έμφυλης (όπως και κοινωνικής ή εθνοτικής) ομάδας αντιπροσωπεύουν τα συμφέροντα της ίδιας της ομάδας, και το λογικά πρότερον: ότι υπάρχουν κοινά συμφέροντα και ενδιαφέροντα ή έστω μια κοινή οπτική γωνία που μοιράζονται τα μέλη κάθε φύλου και που τα διαφοροποιεί από το άλλο φύλο. Η ουσιαστική αντιπροσώπευση (substantive representation) των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, και των γυναικών, η έκφραση δηλαδή των κοινών συμφερόντων και ενδιαφερόντων τους, συνδέεται συχνά με την περιγραφική τους αντιπροσώπευση (descriptive representation), την παρουσία δηλαδή μελών της ομάδας στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων.

Η παραδοχή αυτή συνδέεται με μια ακόμη πεποίθηση που αποτελεί και το τρίτο επιχειρήμα που αφορά στην αλλαγή του πολιτικού συστήματος: άπαξ και ένα ποσοστό γυναικών είναι παρόν στην πολιτική ζωή, η φωνή τους θα μετασχηματίσει την πολιτική ατζέντα.⁶¹ Αν αυτό συμβαίνει, αν δηλαδή οι

⁶¹ Πρβλ. ANNE PHILLIPS, *The Politics of Presence*, Oxford 1995.

γυναίκες μπορούν να συνεισφέρουν μια διαφορετική, έστω και κοινωνικά κατασκευασμένη, οπτική γωνία στην πολιτική ατζέντα, η παρουσία τους εμπλουτίζει την ίδια τη δημοκρατία και την πολιτική, καθώς πολλαπλασιάζει τις πηγές εισροής θεμάτων και απόψεων.

Για να είναι πειστικά τα δύο τελευταία επιχειρήματα θα πρέπει οι γυναίκες πολιτικοί να δρουν προς όφελος του κοινωνικού φύλου τους ή να παρατηρούνται διαφορές ανάμεσα σε αυτές και στους άνδρες συναδέλφους τους. Τέτοια συμπεριφορά είναι πιθανόν να μην παρατηρείται όταν ο αριθμός των γυναικών είναι μικρός: από φόβο μην περιθωριοποιηθούν δε διαφοροποιούνται από το «πρότυπο» και δεν προβάλλουν «γυναικεία» θέματα ή τη γυναικεία οπτική γωνία. Ωστόσο, η αύξηση των αριθμού των γυναικών καθιστά τις διαφορές εμφανέστερες. Αυτό φαίνεται λογικό: ο κίνδυνος απόκλισης από το «πρότυπο» και άρα η περιθωριοποίηση είναι μεγαλύτερος όταν οι αποκλίσεις (γυναίκες πολιτικοί) είναι λιγότερες, ενώ μειώνεται όταν υπάρχει η κρίσιμη μάζα γυναικών πολιτικών, οι οποίες αισθάνονται μεγαλύτερη ασφάλεια προβολής των ενδιαφερόντων και συμφερόντων του κοινωνικού τους φύλου, όταν είναι περισσότερες. Η επισήμανση αυτή αποτελεί σημαντικό επιχείρημα υπέρ της ενίσχυσης της γυναικείας παρουσίας στα κέντρα λήψης αποφάσεων.

Οι παραδοχές αυτές ενέχουν τον κίνδυνο της ομογενοποίησης της ομάδας, καθώς απομειώνουν τις διαφορές μεταξύ των μελών της και ενδέχεται να αλλοτριώνουν την ταυτότητά τους μέσα από την απόδοση των συνηθέστερων χαρακτηριστικών της ομάδας σε όλα τα μέλη της. Με άλλα λόγια, ενδέχεται να επιβάλλουν την κυρίαρχη άποψη, ως μια «ψευδή οικουμενικότητα»⁶² εντός της ομάδας, με αποτέλεσμα την καταπίεση των ατόμων. Στην κριτική αυτή ανταπαντάται, ότι το γεγονός πως η κατηγορία «γυναίκα» δεν είναι ενιαία δεν της αφαιρεί τη σημασία. Υποστηρίζεται έτσι πως η αναγνώριση των διαφορών δεν θα εμπόδιζε την αλληλεγγύη ανάμεσα στις γυναίκες, δεδομένης της κοινής βιωματικής εμπειρίας αποκλεισμού από

⁶² LISTER, 'Ιδιότητα του πολίτη, δρώντα υποκείμενα και δικαιώματα: Φεμινιστικές προοπτικές', όπ.π., 380.

την ιδιότητα του πολίτη, βάσει σχημάτων εισόδου στη δημόσια σφαίρα που παραμένουν με τρόπο βαθύ και καθοριστικό έμφυλα.⁶³

Ως δεύτερο αντεπιχείρημα προβάλλεται πως δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι τα μέλη μιας ομάδας θα υπερασπιστούν τα συμφέροντά της, ακόμη και αν θεωρήσουμε, βάσιμα κατά τη γνώμη μου, ότι υπάρχουν, κάποια έστω, κοινά συμφέροντα και ενδιαφέροντα. Ωστόσο, αν η παρουσία μελών μιας ομάδας δεν εγγυάται την προβολή των απόψεων και συμφερόντων της ομάδας⁶⁴, είναι σχεδόν σίγουρο ότι η απουσία μελών της στα κέντρα λήψης αποφάσεων οδηγεί στην απουσία της αντίστοιχης οπτικής γωνίας και στη μη λήψη υπόψη των συμφερόντων και ενδιαφερόντων της. Ο συλλογισμός αυτός στηρίζεται και στην παραδοχή ότι οι πολιτικές θέσεις που υιοθετούμε επηρεάζονται καταλυτικά –ακόμη και αν δεν είναι απλή αντανάκλαση αυτών- από τη θέση μας στο κοινωνικό σύστημα, τις εμπειρίες μας και τα ειδικότερα χαρακτηριστικά μας. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι απόψεις της κάθε κοινωνικής ομάδας είναι ασύμβατες μεταξύ τους ή ότι τα άτομα κλείνονται στις ομογενοποιημένες και ουσιοκρατικές ταυτότητές τους⁶⁵, αλλά ότι οι απόψεις τους για το σύνολο των κοινωνικοπολιτικών θεμάτων εκφέρονται από την οπτική γωνία του κάθε συγκεκριμένου ατόμου. Και εφόσον κάθε κοσμοαντίληψη δεν μπορεί παρά να είναι μεροληπτική και συγκεκριμένη, η κυρίαρχη ανδρική οπτική γωνία χάνει το προνόμιό της να θεωρείται ως η «κανονική», με αξιώσεις καθολικής αντιπροσώπευσης, και ενδύεται την αναγκαστική μερικότητα και αποσπασματικότητά της.

Υπό την εκδοχή αυτή, τα θετικά μέτρα εισόδου των γυναικών στην πολιτική ζωή δε δικαιολογούνται με όρους ισότητας αλλά με όρους αντιπροσώπευσης, με την ίδια δηλαδή λογική που δικαιολογείται ο διαχωρισμός της εθνικής επικράτειας σε περιφέρειες. Οι διακριτές λίστες δεν αίρουν την παραδοχή ότι όλοι και όλες όσοι εκλεγούν θα αντιπροσωπεύουν το εκλογικό σώμα στο σύνολό του, και άρα δεν σημαίνει ότι γίνεται αναγκαστικά δεκτή η ουσιοκρατική λογική και η λογική της συνέπεια ότι οι γυναίκες

⁶³ LISTER, 'Ιδιότητα του πολίτη, δρώντα υποκείμενα και δικαιώματα', όπ.π., 381. KATE NASH, 'Beyond liberalism ? Feminist theories of democracy', σε: Randall V., Waylen G. (eds), *Gender, politics and the state*, London 1998, 45-57 (56).

⁶⁴ Αυτό που η ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΜΑΛΟΥΤΑ, *Το φύλο της Δημοκρατίας*, 82, συνοψίζει γράφοντας «...το φύλο του/της πολιτικού δεν προδικάζει απαραίτητα και το φύλο της πολιτικής».

⁶⁵ VARIKAS, όπ.π., 38.

αντιπροσωπεύουν μόνον γυναίκες και το αντίστροφο, ότι οι γυναίκες αντιπροσωπεύονται μόνον από γυναίκες. Κατά τον ίδιο λόγο που οι ψηφοφόροι μιας εκλογικής περιφέρειας δεν αντιπροσωπεύονται μόνον από τους τοπικούς υποψηφίους αλλά μάλλον περισσότερο από τους πολιτικούς και κομματικούς ομοϊδεάτες τους, χωρίς αυτό να αίρει την δικαιολογημένη τοπική διάσταση της αντιπροσώπευσης. Παρόλ' αυτά υπάρχει ένα συνδετικό στοιχείο ανάμεσα στους ανήκοντες στο ίδιο φύλο, όπως και στην ίδια περιοχή, που δικαιολογεί την αντιπροσώπευση των συμφερόντων και ενδιαφερόντων τους από τους ομόφυλους ή τους συντοπίτες τους αντίστοιχα. Σ' αυτή την περίπτωση ισχύει το ίδιο αριθμητικό κριτήριο, δηλ. ο πληθυσμός διαιρεμένος με τις έδρες πρέπει να δίνει το ίδιο περίπου μέτρο εκλογής, ώστε με ίδιες περίπου ψήφους να εκλέγονται οι άνδρες και οι γυναίκες υποψήφιοι.

Ε. Αποδόμηση ή νομιμοποίηση του (κοινωνικού) φύλου;

Η παραπάνω δόμηση της αντιπροσώπευσης ως έμφυλης γεννά περαιτέρω ερωτήματα και τη σκέψη-αμφιβολία μήπως στηρίζεται σε μια ουσιοκρατική σύλληψη των φύλων. Μήπως δηλαδή η αποδοχή ότι τα μέλη του ίδιου φύλου, πέρα από τις ειδικότερες διαφοροποιήσεις πλούτου, κοινωνικής και οικογενειακής θέσης, μόρφωσης, ιδεολογίας κλπ., έχουν και κάποια κοινά χαρακτηριστικά, όχι μόνον βιολογικά (sex), αλλά και κοινωνικά κατασκευασμένα (gender), ενδυναμώνει τελικά την κοινωνική κατασκευή του φύλου αντί να το αποδομεί.

Η αντίρρηση που μπορεί να προβληθεί στο σημείο αυτό είναι πως μέσα από τέτοιου είδους μέτρα ουσιαστικά νομιμοποιείται η κοινωνική κατασκευή του φύλου, εκεί που θα έπρεπε να καταργηθεί τελείως, που αυτό και μόνο μπορεί να επιφέρει την κατάργηση των διχοτομικών γραμμών.⁶⁶ Η κριτική αυτή είναι σωστή, ωστόσο ενέχει ένα σημαντικό μειονέκτημα: ο στόχος της κατάργησης των (κοινωνικών) φύλων τοποθετείται σε ένα μακρινό μέλλον και δεν προτείνονται πιο άμεσα και συγκεκριμένα μέτρα προσέγγισής του. Ο

⁶⁶ Πρβλ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΜΑΛΟΥΤΑ, *Το φύλο της Δημοκρατίας- Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, passim, κυρίως 143επ.

στόχος της αντιπροσώπευσης του κοινωνικού φύλου, από την άλλη, φαντάζει πιο κοντινός και απτός,

συμβάλλει στην ολοκλήρωση της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης και αποτελεί ένα μικρό αλλά σημαντικό βήμα προς την ισότητα των φύλων.

Κατά συνέπεια, η αποδοχή της έμφυλης αντιπροσώπευσης δε σημαίνει την αποδοχή της ουσιοκρατικής άποψης ότι υπάρχει η «πραγματική» γυναίκα ή ο «πραγματικός» άνδρας, πέραν των βιολογικών διαφορών, αλλά απλώς ρεαλιστική ένταξη σε ένα σύμπαν όπου το φύλο κατασκευάζεται, όπως εξάλλου και η εθνική, θρησκευτική ή ερωτική ταυτότητα, μέσα από πολλαπλή καταπίεση, ιδεολογική βία και απειλή αποκλεισμού από το «κανονικό» και με κυρώσεις συμβολικές και πραγματικές, τόσο στην ιδιωτική, όσο και στη δημόσια ζωή ανδρών και γυναικών. Η διαφορά συνεπώς και η διαφορετική οπτική γωνία δεν είναι βιολογική ή οντολογική, αλλά απόρροια του βιώματος του αποκλεισμού και των προκαθορισμένων κοινωνικών ρόλων, που για να υπερβεί η γυναίκα χρειάζεται να δώσει αγώνα.

Εξάλλου, θα μπορούσε θεωρητικά να υποστηριχθεί ότι η σύγχρονη διάσταση της αρχής της ισότητας των φύλων υπό την έννοια της απαγόρευσης επέλευσης οποιουδήποτε μειονεκτήματος ή πλεονεκτήματος λόγω φύλου, πέραν όσων άμεσα και αναπόδραστα συνδέονται με τις βιολογικές διαφορές, αποτελεί παρακολούθημα της ισότητας υπό την αρχική έννοια της εξίσωσης των γυναικών με τους άνδρες και δεν θα μπορούσε να είχε επέλθει δίχως τη δεύτερη χρονικά και λογικά προηγούμενη. Επιπλέον, -και αν μιλήσουμε με όρους κοινωνικής δυναμικής- ο αγώνας για την κατάργηση των φύλων σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο θα πρέπει να διεξαχθεί με όρους ουσιαστικής τους ισότητας. Ακόμη περισσότερο: μόνον αν επιτευχθεί η ισότητα των κοινωνικών φύλων, μπορεί να προχωρήσει ο πολιτικός μας πολιτισμός στην κατάργησή τους, εφόσον τότε θα έχει εκλείψει ο κύριος λόγος συντήρησής τους, δηλαδή η καταπίεση του μισού της ανθρωπότητας, με άλλα λόγια το κοινωνικό φύλο θα έχει καταστεί άχρηστο για την επέλευση οποιονδήποτε πολιτικών και νομικών συνεπειών και άρα θα αδρανήσει, με λιγότερες αντιστάσεις, η κοινωνική διεργασία κατασκευής του.

IV. Η (ΑΝΤΙ)ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΟΣΟΣΤΩΣΕΩΝ

A. Η καταγραφή της ουσιαστικής ισότητας στα ευρωπαϊκά Συντάγματα

Ένα κύμα αναθεωρήσεων στα ευρωπαϊκά Συντάγματα τη δεκαετία του '90 και στις αρχές του νέου αιώνα φέρνει μαζί του την καταγραφή της ουσιαστικής (ως συμπληρωματικής προς την τυπική, που ήταν ήδη κατοχυρωμένη) ισότητας μεταξύ των φύλων. Η απόφαση αυτή του αναθεωρητικού νομοθέτη απαντάται και σε Συντάγματα, όπως το γερμανικό, το πορτογαλικό, το αυστριακό, το φινλανδικό και το ιταλικό.

Ήδη το 1994 το άρθρο 3 (3) του γερμανικού Θεμελιώδους Νόμου του 1949, σύμφωνα με το οποίο «κανείς δεν μπορεί να υποστεί διάκριση θετική ή αρνητική λόγω του φύλου του...» συμπληρώθηκε με το εδ. β της παρ. 2 του ίδιου άρθρου, σύμφωνα με την οποία «Άνδρες και γυναίκες είναι ίσοι μεταξύ τους. Το κράτος στηρίζει την αποτελεσματική πραγμάτωση της ισότητας ανδρών και γυναικών και ενεργεί προς κατάργηση των υφισταμένων ανισοτήτων». Η προσθήκη αυτή επιτρέπει την ανάληψη θετικών δράσεων με στόχο την ουσιαστική έμφυλη ισότητα. Η προώθηση της ισότητας ανδρών και γυναικών περιλήφθηκε ως σημαντική λειτουργία του κράτους και στο Σύνταγμα της Πορτογαλίας με την αναθεώρηση του 1997.⁶⁷ Το άρθρο 8 παρ. 2 ελβετικού Σ εκσυγχρονίζει την απαγόρευση αρνητικών διακρίσεων και στην τρίτη παράγραφο του ίδιου ά. προβλέπεται νομική και πραγματική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών. Το αυστριακό Σύνταγμα, μετά την αναθεώρησή του το 1998, ενθαρρύνει (άρθρο 7-2) την Ομοσπονδία, τα Κρατίδια και τις Κοινότητες να λαμβάνουν μέτρα επίτευξης της πραγματικής ισότητας μεταξύ

⁶⁷ Αντίστοιχα με το γερμανικό, και στο πορτογαλικό Σύνταγμα με την αναθεώρηση του 1997 προστέθηκε στο άρθρο περί απαγόρευσης διακρίσεων βάσει του φύλου παράγραφος (άρθρο 9 h), στην οποία προβλέπεται ευθύνη του κράτους να προωθήσει την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, επιτρέποντας συνεπώς και την ανάληψη θετικών δράσεων με αυτόν το στόχο. Εξάλλου, στο άρθρο 112 το Σύνταγμα επιβάλλει τη νομοθετική προαγωγή της ισότητας στην άσκηση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, επιτρέποντας έτσι τη λήψη θετικών μέτρων και στην πολιτική ζωή.

των φύλων. Αντίστοιχες ρυθμίσεις περιλαμβάνουν (ήδη από το 1976) το σουηδικό (κεφ. 2 παρ. 16) και, από το 1999, το φινλανδικό Σύνταγμα.⁶⁸

Στην Ιταλία, το 2003⁶⁹ προστέθηκε στο άρθρο 51 παρ. 1 Σ⁷⁰ νέο εδάφιο που προβλέπει ότι «Η Δημοκρατία προωθεί την ισότητα ευκαιριών γυναικών και ανδρών μέσω ειδικών μέτρων». Αντίστοιχα στο ά. 117 παρ. 7 ιταλ. Σ ορίζεται ότι «Νόμοι των περιφερειών πρέπει να καταργούν όλα τα εμπόδια που εμποδίζουν την πλήρη ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στην κοινωνική, πολιτιστική και οικονομική ζωή και να προωθούν την ίση πρόσβαση των ανδρών και των γυναικών στα δημόσια αξιώματα». Δίνεται συνεπώς με την ισχύουσα ρύθμιση η δυνατότητα λήψης και θετικών μέτρων δράσης, προκειμένου να καταστεί η ισότητα των φύλων και ουσιαστική και να μην παραμείνει μια τυπική μόνον αρχή. Η ρύθμιση αυτή είναι παράλληλη εκείνης του ά. 116 παρ. 2 ελλ. Σ., όπου ρυθμίζεται το επιτρεπτό των μέτρων θετικής δράσης υπέρ των γυναικών και άλλων ομάδων, που ζουν υπό συνθήκες ανισότητας.⁷¹

Στη Γαλλία, όπως ήδη αναφέραμε, και με συγκεκριμένη στόχευση στην πολιτική ζωή, προστέθηκε, με το συνταγματικό νόμο του 1999⁷², στο άρθρο 3⁷³ παρ. 4 Σ εδάφιο που ορίζει ότι: «Νόμοι προωθούν⁷⁴ την ίση πρόσβαση των γυναικών και των ανδρών στα αιρετά αξιώματα και τις αιρετές θέσεις». Αντίστοιχη φράση προστέθηκε και στο επόμενο άρθρο που ρυθμίζει τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων, η οποία προβλέπει ότι τα πολιτικά

⁶⁸ Άρθρο 6 που προβλέπει ότι «διάκριση βάσει του φύλου» προκειμένου να προαχθεί η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι επιτρεπτή, «εφόσον υπάρχει σοβαρός λόγος» και προωθεί μέτρα για να αναπτύξει «την ισότητα των φύλων... σε κοινωνικές δραστηριότητες και στον εργασιακό βίο...».

⁶⁹ Συνταγματικός νόμος Νο. 1/2003 της 30. Μαΐου 2003.

⁷⁰ Α. 51 παρ. 1 Σ: «Όλοι οι πολίτες και των δύο φύλων έχουν ίση πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα και αιρετά αξιώματα σύμφωνα με τις προϋποθέσεις που θέτει ο νόμος»

⁷¹ Βλ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΤΣΙΛΙΩΤΗ, 'Η αναθεώρηση του άρθρου 116 παρ. 2 Συντάγματος. Η «συνταγματοποίηση» μιας νομολογιακής εξέλιξης, *Δικαιώματα του Ανθρώπου* 2001, 479-507.

⁷² Loi constitutionnelle no 99-569 της 8ης Ιουλίου 1999.

⁷³ Αφορά την εθνική κυριαρχία, η οποία αποτελεί το θεμέλιο της αρχής της καθολικής ψηφοφορίας. Είναι χαρακτηριστική και αποκαλυπτική η θέση αυτή, καθώς φανερώνει ότι η επιδιωκόμενη ισότητα συνδέεται με την αρχή της δημοκρατίας και όχι με την ειδικότερη της ισότητας.

⁷⁴ Το ρήμα «προωθούν» χρησιμοποιήθηκε, όπως μας πληροφορεί η LENOIR, όπ.π., 242, μετά από πρόταση της Γερουσίας προκειμένου να αφήσει στο Κοινοβούλιο τη διακριτική ευχέρεια να επιλέξει τα πιο κατάλληλα εργαλεία επίτευξης αυτού του στόχου.

κόμματα συνεισφέρουν υπό τους ορισμούς του νόμου στην πραγματοποίηση της προηγούμενης αρχής, της ίσης δηλαδή αντιπροσώπευσης των φύλων στις αιρετές θέσεις.⁷⁵

Τέλος, με την αναθεώρηση του 2002, οπότε και τυποποιήθηκε για πρώτη φορά ρητά η ισότητα ανδρών και γυναικών (ά 10 παρ. 3 Σ), περιλήφθηκε και στο βελγικό Σύνταγμα αντίστοιχη ρύθμιση (ά. 11δς Σ), που προβλέπει ότι: «Νόμος, διάταγμα ή αναφερόμενος στο άρθρο 134 κανόνας δικαίου⁷⁶ εγγυάται σε γυναίκες και άνδρες την ίση άσκηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών τους και προωθεί κυρίως την ίση πρόσβαση σε αιρετά και δημόσια αξιώματα» καθιερώνοντας και την αρχή της «μικτής σύνθεσης» χωρίς ωστόσο συγκεκριμένη ποσόστωση.⁷⁷

B. Το επιτρεπτό των θετικών δράσεων στο ελληνικό Σύνταγμα

Κατά την πρόσφατη αναθεώρηση του 2001 ο αναθεωρητικός νομοθέτης έλαβε μια σημαντική απόφαση, η οποία αποτελεί τομή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Τροποποίησε το άρθρο 116 παρ. 2 Σ, έτσι ώστε να απαγορεύει οποιαδήποτε αρνητική διάκριση με βάση το φύλο και αντίθετα επέτρεψε τη λήψη θετικών μέτρων προς ενίσχυση της πραγματικής ή ουσιαστικής ισότητας. Με τον τρόπο αυτό το ίδιο το Σύνταγμα υιοθετεί ως στόχο και συνταγματικά προστατευόμενο σκοπό την πραγμάτωση

⁷⁵ Σύμφωνα με τη γνώμη της Lenoir, όπ.π., 242, η ρύθμιση αυτή δεν επιτρέπει το συμπέρασμα ότι εισάγεται αλλαγή στην έννοια της κυριαρχίας, καθώς το Σύνταγμα εμπιστεύεται την άσκησή της σε όλο το Λαό και συνεπώς δεν σημαίνει ότι η «ισάριθμη αντιπροσώπευση» συνεπάγεται τη διαίρεση του λαού σε άνδρες και γυναίκες.

⁷⁶ Πρόκειται για τις νομικές πράξεις που εκδίδονται στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων των Περιφερειών.

⁷⁷ Το άρθρο 11 Β Σ. συνεχίζει: Στο Υπουργικό Συμβούλιο και στις τοπικές και Περιφερειακές κυβερνήσεις ανήκουν πρόσωπα και των δυο φύλων.

Νόμος, διάταγμα ή αναφερόμενος στο άρθρο 134 κανόνας δικαίου οργανώνει την παρουσία προσώπων διαφορετικού φύλου στις μόνιμες Επιτροπές των Επαρχιακών Συμβουλίων, στα Δημαρχιακά Συμβούλια, τα Συμβούλια Κοινωνικής Αρωγής, στα μόνιμα Προεδρεία των δημόσιων Κέντρων Κοινωνικής Αρωγής, και σε άλλα διοικητικά όργανα τοπικών και περιφερειακών θεσμών, το άρθρο αυτό όμως δεν ισχύει όταν τα προαναφερθέντα όργανα εκλέγονται με άμεση ψηφοφορία.

της ουσιαστικής ισότητας⁷⁸ και επιτρέπει, αν δεν επιβάλλει⁷⁹, τη λήψη θετικών μέτρων για την ενίσχυση των κοινωνικά μειονεκτούντων ατόμων ή ομάδων.⁸⁰

Υποστηρίζεται⁸¹ ωστόσο και η άποψη, την οποία θα παραθέσουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, ότι η διάταξη του 116 παρ. 2 ελλ. Σ δεν μπορεί να

⁷⁸ Όπως σημειώνει η ΧΑΤΖΗ, *όπ.π.*, 167, η «πραγματική ισότητα αναδεικνύεται έτσι σε συνταγματική αρχή».

⁷⁹ Πρβλ. απόφαση Συμβουλίου της Επικράτειας 2831/2003 (Γ' Τμήμα) που κάνει λόγο για «συνταγματική επιταγή αποκαταστατικής ισότητας» (υπογρ. δική μας). Το ερώτημα αν το ά. 116 παρ. 2 Σ συνιστά υποχρέωση ή απλή αρμοδιότητα του νομοθέτη θέτει η ΘΕΟΔΩΡΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, 'Η αναθεώρηση του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος του 1975', *Δικαιώματα του Ανθρώπου* 10/2001, 473-477 (477), η οποία μάλιστα παρατηρεί χαρακτηριστικά: «Δεν αποκλείεται, στην όλη επιστημονική συζήτηση που θα επακολουθήσει, να τεθεί και το ζήτημα της θεμελιώσεως στη νέα διάταξη και ατομικού δικαιώματος των γυναικών για λήψη θετικών μέτρων, ακόμη και ποσοστώσεων υπέρ αυτών». Βλ. σχετικά και ΤΣΙΛΙΩΤΗ, 'Η αναθεώρηση του άρθρου 116 παρ. 2 Συντάγματος', *όπ.π.*, 493. Θετική απάντηση δίνει η ΣΟΦΙΑ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η τροποποίηση του άρθρου 116 § 2 του Συντάγματος. Από την τυπική στην ουσιαστική ισότητα των φύλων', *Δικαιώματα του Ανθρώπου* 10/2001, 509-528 (525), που μιλάει για «θετική υποχρέωση» του Κράτους να λάβει μέτρα για την άρση των «ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη». Η πειστική απάντηση του ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ ΚΟΝΤΙΑΔΗ, *Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθεώρηση του 2001*, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, 175, εν προκειμένω, είναι ότι δεν θεμελιώνεται ευθέως εκ του Συντάγματος αγωγήμο εξ υποκειμένου δικαίωμα, αλλά η αντικειμενική διάσταση της ρύθμισης εκδηλώνεται με νομικές μορφές «που προσομοιάζουν ως ένα βαθμό στις μορφές συνταγματοποίησης των διατάξεων που κατοχυρώνουν κοινωνικά δικαιώματα» (υπογρ. στο πρωτ.).

⁸⁰ Αντίστοιχη διάταξη περιέχει η Σύμβαση των Ενωμένων Εθνών «για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών» (η οποία κυρώθηκε με το ν. 1342/1983 και απέκτησε υπερνομοθετική ισχύ), το άρθρο 4 της οποίας προβλέπει ότι «Η εκ μέρους των Κρατών μελών υιοθέτηση ειδικών πρόσκαιρων μέτρων που αποσκοπούν στην επίτευξη της εγκαθίδρυσης μιας πραγματικής ισότητας μεταξύ των ανδρών και των γυναικών δεν θεωρείται πράξη διάκρισης, όπως καθορίζεται στην παρούσα σύμβαση...» επιτρέποντας έτσι τις θετικές δράσεις και υπό τη μορφή των αντίστροφων διακρίσεων υπέρ των γυναικών, υπό την προϋπόθεση «τα μέτρα αυτά να καταργηθούν μόλις επιτευχθούν οι αντικειμενικοί σκοποί στο θέμα της ισότητας ευκαιριών και μεταχείρισης». Εξάλλου στο άρθρο 7 της ίδιας Σύμβασης ότι «τα κράτη μέλη λαμβάνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για να εξαλείψουν τις διακρίσεις κατά των γυναικών στην πολιτική και δημόσια ζωή της χώρας...».

⁸¹ Βάσει της προηγούμενης συνταγματικής ρύθμισης, πριν την αναθεώρηση του Σ. 2001 ο καθηγητής Παπαδημητρίου είχε υποστηρίξει ότι οι «σοβαροί λόγοι» που προέβλεπε το άρθρο 116 παρ. 2 Σ δεν μπορούν να γίνουν δεκτοί στο πλαίσιο της πολιτικής εξουσίας και να εισαχθούν θετικά μέτρα αποκαταστατικής ισότητας. Κάτι τέτοιο μπορεί να γίνει δεκτό μόνον στον κοινωνικό τομέα. Κάθε ποσόστωση, ως μέτρο αποκαταστατικής ισότητας, θα ήταν αντίθετη στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και της πολιτικής ελευθερίας, καθώς θα αλλοίωνε την ισοδυναμία της ψήφου, αποδίδοντας πολλαπλάσιο αποτέλεσμα στην ψήφο προς τις γυναίκες, απ' ότι στην ψήφο προς τους άνδρες υποψηφίους. Εισήγηση στο συνέδριο «Ανάπτυξη και Ισότητα» του Ιδρύματος Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, 11-12 Δεκεμβρίου 1995, όπως παραπέμπεται από ΚΑΛΤΣΟΓΙΑ-ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΗ, *όπ.π.*, σε: *Το φύλο της Δημοκρατίας*, 467.

εφαρμοστεί αναφορικά με τα πολιτικά δικαιώματα. Τα τελευταία περιλαμβάνονται στην προστασία του άρθρου 5 παρ. 1, το οποίο εγγυάται την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του καθένα και τη συμμετοχή του στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας και δεν επιτρέπει τη θέσπιση περιορισμών με κριτήρια, όπως το φύλο, το χρώμα η καταγωγή, το θρήσκευμα ή η κοινωνικοοικονομική κατάσταση και το οποίο ως μη αναθεωρήσιμο υπερισχύει του άρθρου 116 παρ. 2 Σ.⁸² Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι η αρχή της επανορθωτικής ισότητας δεν αρμόζει στη δημοκρατία, που απαιτεί αριθμητική τυπική ισότητα μεταχείρισης, σε αρμονία με την εκτεθείσα αντίληψη ότι η καθολικότητα της ιδιότητας του πολίτη συνεπάγεται ίδια ρύθμιση για το κάθε άτομο, ανεξαρτήτως των ειδικότερων χαρακτηριστικών του, συμπεριλαμβανομένου του φύλου.

Γ. Το οπλοστάσιο των επιχειρημάτων στα ελληνικά δικαστήρια

1. Επιχειρήματα πολιτικής θεωρίας και σκοπιμότητας

Στη νομολογία των κατώτερων διοικητικών δικαστηρίων⁸³, τα οποία κηρύττουν την ποσόστωση φύλου αντισυνταγματική και αρνούνται να εφαρμόσουν την κύρωση που προβλέπει μπορεί κανείς να διακρίνει φιλοσοφικά και συνταγματολογικά επιχειρήματα που διαπλέκονται μεταξύ τους. Τα δικαστήρια εύκολα περνούν από τη σκοπιμότητα στη νομιμότητα της κρίσιμης ρύθμισης (ελάχιστο ποσοστό εκπροσώπων κάθε φύλου στα ψηφοδέλτια επί ποινή απαραδέκτου).

Την πρόσληψη της αρχής της πολιτικής ισότητας ως αποκλειστικά και μόνον τυπικής και νομικής ισότητας αποτυπώνει η απόφαση 240/2002 του Τριμελούς Διοικητικού Πρωτοδικείου Λιβαδειάς⁸⁴, όταν λέει ότι «...δεν υπήρχε ανάγκη να γίνει κάποια άλλη νομοθετική ρύθμιση ως θετικό μέτρο... αφού η

⁸² Τριμελές Διοικητικό Πρωτοδικείο Μεσολογγίου, απόφαση 150/2002, σχετικά με την «ποσόστωση» στα ψηφοδέλτια των δημοτικών εκλογών, δημοσιευμένη σε: *Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου* 2003, 537επ.

⁸³ Πρβλ. και ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, 'Η συμμετοχή των γυναικών στις εκλογές για την ανάδειξη αιρετών οργάνων των δημοτικών και κοινοτικών αρχών', *Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου* II/2003, 559-572.

⁸⁴ Σε: *Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου* 2003, 538επ.

ισότητα αυτή υλοποιείται με την παραπάνω ρύθμιση».⁸⁵ Η άποψη αυτή εκφράζει μια ελευθεριακή (libertarian) φιλοσοφική πρόσληψη της ισότητας και έρχεται σε αντίθεση με την πρόσληψη της ισότητας ως ουσιαστικής, η οποία έχει καταστεί με την αναθεώρηση του 2001 ισχύον συνταγματικό δίκαιο, καθώς αποτυπώνεται στο άρθρο 116 παρ. 2 Σ που αναγνωρίζει ότι η λήψη θετικών μέτρων δεν αποτελεί αρνητική διάκριση λόγω φύλου, ακριβώς επειδή αποσκοπεί στην έμφυλη ισότητα.

Κεντρικό επιχείρημα της άποψης περί αντισυνταγματικότητας των έμφυλων ποσοτώσεων είναι και ότι η υποαντιπροσώπηση των γυναικών «εξαρτάται αποκλειστικώς και μόνον από την βούληση αυτών των ιδίων να μετέχουν ή όχι ενεργώς στην πολιτική ζωή της Χώρας...».⁸⁶ Έτσι έχει υποστηριχθεί ότι εφαρμοζόμενη η εν λόγω ρύθμιση έχει ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό από τις εκλογές ανθρώπων (εννοεί ανδρών) που έχουν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι και που επιθυμούν τη συμμετοχή τους στις εκλογές και αντίστοιχα τη συμμετοχή «ανθρώπων που δεν επιθυμούσαν, ουσιαστικά να συμμετάσχουν αλλά περιλαμβάνονται στους συνδυασμούς προκειμένου να τηρηθούν οι προϋποθέσεις του νόμου, γεγονός που οδηγεί ευθέως στην αλλοίωση της καταγραφής της θελήσεως των εκλογέων».⁸⁷ Υπό αυτή την έννοια ο διοικητικός δικαστής θεώρησε ότι αλλοιώνεται η βούληση των εκλογέων.

Στη διατύπωση αυτή καθρεφτίζεται η φιλοσοφική και πολιτική άποψη που κριτικά αντιμετωπίσαμε στην αρχή της πραγμάτευσής μας, ότι δηλαδή η μη επιλογή γυναικών υποψηφίων στηρίζεται στην ελεύθερη και συνειδητή απόφαση των κομμάτων και των εκλογέων και στην ελεύθερη από εξωτερικούς καταναγκασμούς επιλογή των γυναικών να μη συμμετάσχουν στη δημόσια σφαίρα και ειδικότερα στις εκλογές για την τοπική αυτοδιοίκηση

⁸⁵ Και συνεχίζει: «Τέτοια θετικά μέτρα με τη μορφή νομοθετικών ρυθμίσεων που θα αποτελούσαν άρση υφιστάμενων ανισοτήτων θα ήταν αναγκαία στην περίπτωση που ο νόμος δεν προέβλεπε τη συμμετοχή των γυναικών ως υποψηφίων στις δημοτικές εκλογές και ειδικότερα είτε τις απέκλειε ως υποψήφιες γενικώς είτε έθετε πρόσθετες προϋποθέσεις για τη συμμετοχή τους απ' ότι για τους άνδρες». Είναι προφανές στο απόσπασμα αυτό, ότι παραγνωρίζεται η λειτουργία των θετικών δράσεων ως συμπλήρωμα, και όχι αναπλήρωση, της τυπικής-νομικής ισότητας, προς την κατεύθυνση της πραγματικής - ουσιαστικής εξίσωσης.

⁸⁶ Έτσι ο μειοψηφών στην ΣτΕ 2831/2003 Σύμβουλος Ν. Σακελλαρίου.

⁸⁷ Τριμελές Διοικητικό Πρωτοδικείο Μεσολογγίου, απόφαση 150/2002, όπ.π. και 355/2002 ΤριμΔιοικΠρωτ Χανίων, όπ.π., 544.

σε ένα πλαίσιο πραγματικά ίσων ευκαιριών. Υπολαμβάνει ακόμη η σκέψη αυτή ότι η επιλογή των υποψηφίων από τα επιτελεία των κομμάτων δεν λαμβάνει υπόψη τα προσωπικά κριτήρια που η απόφαση θεωρεί απαγορευμένα, με κυρίαρχο το φύλο, ότι δηλαδή στο εσωτερικό των κομμάτων επικρατούν πραγματικά ίσες ευκαιρίες και η επιλογή των υποψηφίων απορρέει από έλλογη απόφαση, χωρίς την υπεισέλευση αρνητικών διακρίσεων.

2. Συνταγματολογικά επιχειρήματα

α. Κατά της συνταγματικότητας (ή μη μου τους κύκλους τάραττε...)

Προς την κατεύθυνση της τεκμηρίωσης της αντισυνταγματικότητας της ποσόστωσης φύλου στα ψηφοδέλτια των δημοτικών εκλογών, έχει υποστηριχθεί στη νομολογία των κατώτερων διοικητικών δικαστηρίων και σε μειοψηφία αποφάσεων του ΣτΕ ότι αυτή συνιστά περιορισμό με βάση το φύλο στο δικαίωμα του εκλέγεσθαι, με αποτέλεσμα να έρχεται σε αντίθεση⁸⁸ με τις γενικές αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος και με τη διάταξη του άρθρου 5 παρ. 1 Σ⁸⁹, το οποίο κατοχυρώνει την ισότιμη συμμετοχή στην πολιτική ζωή, ανεξαρτήτως κριτηρίων συνδεόμενων με την προσωπικότητα, όπως το φύλο, η καταγωγή, το θρήσκευμα κλπ.

Διεξοδικότερα, το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στους ακόλουθους διαδοχικούς συλλογισμούς⁹⁰:

⁸⁸ Σύμφωνα με την ΕΛΕΝΗ ΜΠΑΡΜΠΑ, 'Πολιτικά Δικαιώματα και Φύλο. Το παράδειγμα του ελέγχου συνταγματικότητας των ποσοστώσεων στις εκλογές για την Τοπική Αυτοδιοίκηση', Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Νομικής Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 2005, 3, ο εγγύτερος σκοπός της νομικής ρύθμισης είναι η ισότητα των φύλων κατά την πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα, ενώ η εξισορρόπηση και εναρμόνιση της αρχής αυτής με το δικαίωμα συμμετοχής του πολίτη στην πολιτική ζωή της Χώρας (ά. 5 παρ. 1Σ) αποτελεί τον απώτερο σκοπό της νομοθετικής παρέμβασης και του δικαστικού ελέγχου. Σχετικά με τη διάκριση εγγύτερου και απώτερου σκοπού βλ. ΣΑΡΑΝΤΗ ΟΡΦΑΝΟΥΔΑΚΗ, *Η αρχή της αναλογικότητας στην ελληνική έννομη τάξη. Από τη νομολογιακή εφαρμογή της στη συνταγματική της καθιέρωση*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003, 31επ.

⁸⁹ Έτσι απόφαση 150/2002 ΤριμΔιοικΠρωτ Μεσολογγίου, όπ.π., 538 και απόφαση 240/2002, ΤριμΔιοικΠρωτ Λιβαδειάς, όπ.π., 541 και ο μειοψηφών στην ΣτΕ 2831/2003 Σύμβουλος Ν. Σακελλαρίου.

⁹⁰ Έτσι ο μειοψηφών στην ΣτΕ 2831/2003 Σύμβουλος Ν. Σακελλαρίου.

- i. η υποχρεωτική συμμετοχή ποσοστού υποψηφίων από κάθε φύλο συνεπάγεται *a priori* αποκλεισμό, κατά το στάδιο της κατάρτισης των εκλογικών συνδυασμών, «προσώπων, τα οποία έχουν εκδηλώσει εγκαίρως προ των εκλογών την σοβαρά πρόθεσή των να είναι υποψήφια κατά τις εκλογές».
- ii. Ο αποκλεισμός αυτός γίνεται με κριτήριο το φύλο.
- iii. Η ανάδειξη από τις πολιτικές δυνάμεις των υποψηφίων, ανδρών και γυναικών, πρέπει να γίνεται με διαφανείς διαδικασίες, ασυνδέτως με το φύλο αυτών.
- iv. Από το συνδυασμό των άρθρων 4 παρ. 2 και 116 παρ. 2 Σ, ερμηνευόμενου υπό το φως της θεμελιώδους διάταξης του άρθρου 5 παρ. 1, συνάγεται ότι το άρθρο 116 παρ. 2 δεν μπορεί να τύχει εφαρμογής στα πολιτικά δικαιώματα, τα οποία περιλαμβάνονται στην προστασία του 5 παρ. 1 Σ και κατοχυρώνονται ισότιμα και για τα δύο φύλα.
- v. ή -το επιχείρημα αυτό έρχεται βέβαια σε αντίθεση με το αμέσως προηγούμενο- το άρθρο 5 παρ. 1 υπερισχύει του άρθρου 116 παρ. 2 Σ ως μη υποκείμενο σε αναθεώρηση.⁹¹

Επίσης υποστηρίχθηκε⁹² ότι η ποσόστωση αντίκειται στην αρχή της ισότητας, καθώς δεν επιτρέπει συνδυασμούς αμιγείς ως προς το φύλο των συμμετεχόντων. Η επισήμανση αυτή είναι καιρία και λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι η ποσόστωση στον Δημοτικό και Κοινοτικό Κώδικα είναι ουδέτερη ως προς το φύλο.⁹³ Αν ισότητα των φύλων σημαίνει ότι κανείς δεν μπορεί να

⁹¹ Έτσι οι αποφάσεις 150/2002 ΤριμΔιοικΠρωτ Μεσολογγίου, όπ.π., 537, 355/2002 ΤριμΔιοικΠρωτ Χανίων, σε: *Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου* 2003, 542επ. (544), με επίκληση αναφορικά με την υπερίσχυση των μη αναθεωρήσιμων διατάξεων του Αριστόβουλου Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1980, 159. Ως προς το επιχείρημα αυτό ωστόσο πρβλ. ΣτΕ Ολ. 292/84, όπου γίνεται δεκτή η τυπική ισοδυναμία των συνταγματικών διατάξεων.

⁹² Απόφαση 240/2002, ΤριμΔιοικΠρωτ Λιβαδειάς, όπ.π., 540.

⁹³ Βλ. ωστόσο Μιχάλη Πικραμένου, 'Η ποσόστωση φύλου στις εκλογές των Ο.Τ.Α. και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας', Εισήγηση στον κύκλο σεμιναρίων 2^{ου} επιπέδου Μεταπτυχιακών Σπουδών Συνταγματικού Δικαίου, Τμήμα Νομικής Α.Π.Θ., 13/04/2005, σε: <http://web.auth.gr/law/constitution/gr/docspdfs/pikramenos.pdf>, 3, ο οποίος τονίζει ότι από τις συζητήσεις που έγιναν στη βουλή κατά την ψήφιση των διατάξεων του ν. 2910/2001 καθίσταται σαφές ότι, παρά τη διατύπωση της σχετικής διάταξης που αναφέρεται σε ποσόστωση φύλου, η ρύθμιση αποσκοπεί ειδικώς στην ποσόστωση των γυναικών.

προσπορίσει δικαίωμα ή να χάσει τέτοιο λόγω του φύλου του, τότε δεν μπορεί να αποκλειστεί από ένα ψηφοδέλτιο επειδή και άλλοι ομόφυλοί του έχουν ήδη πάρει τη θέση τους σε αυτό. Με τους όρους της γενικής αρχής της ισότητας αυτό μπορεί να είναι σωστό, αν σημαίνει ότι το φύλο καθίσταται καθοριστικός παράγοντας για την αναγνώριση ή την απώλεια του δικαιώματος του εκλέγεσθαι. Στην προκείμενη, ωστόσο, περίπτωση δε συμβαίνει κάτι τέτοιο καθώς κανένας υποψήφιος δε χάνει το δικαίωμα αυτό, απλώς μειώνεται ο αριθμός των διαθέσιμων θέσεων.

Ένα επιχείρημα που δεν αξιοποιήθηκε από την ελληνική νομολογία είναι η παραβίαση της ελεύθερης λειτουργίας και αυτονομίας των κομμάτων, η οποία απορρέει από το άρθρο 29 Σ. Ο λόγος που δεν έγινε επίκληση έγκειται πιθανόν στο γεγονός ότι στις εκλογές της Τ.Α. συμμετέχουν παρατάξεις και όχι κόμματα. Κρίσιμη νομικά θα ήταν η σκέψη αυτή αν υποθέταμε τη λήψη αντίστοιχου μέτρου στις εθνικές εκλογές. Θα συνιστούσε η αναγκαστική συμπερίληψη υποψηφίων και των δύο φύλων παραβίαση της εσωκομματικής αυτονομίας και της ελεύθερης, σύμφωνα με τις ιδεολογικές του αρχές, λειτουργίας του κόμματος;

β. Υπέρ της συνταγματικότητας (ή... η εξισωτική ανάγνωση)

Η αντίθετη άποψη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι έμφυλες ποσοτώσεις «δεν αντίκεινται στο δικαίωμα συμμετοχής του πολίτη στην πολιτική ζωή της χώρας, δεν παραβιάζουν τις αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, της ισότητας και της καθολικότητας της ψήφου, της ισότητας των όρων του εκλογικού ανταγωνισμού και της ελεύθερης και ανόθευτης εκδήλωσης του λαϊκού φρονήματος που απορρέουν από τα άρθρα 1 παρ. 2, 4, 51, 52, 54, 101 και 102 του Σ...».⁹⁴

Ο δικανικός συλλογισμός⁹⁵ στήριξης της συνταγματικότητας των ποσοτώσεων καταστρώνεται ως εξής:

- i. η έμφυλη ποσόστωση συνιστά περιορισμό του δικαιώματος του εκλέγειν, εφόσον μειώνεται ο αριθμός των υποψηφίων ανδρών από

⁹⁴ ΣτΕ 2831/2003.

⁹⁵ ΣτΕ 2831/2003 και 192/2004.

τους οποίους ο εκλογέας μπορεί να επιλέξει, και του δικαιώματος του εκλέγεσθαι, εφόσον μειώνεται ο αριθμός των θέσεων για τις οποίες μπορούν να υποβάλουν υποψηφιότητα οι άνδρες.

- ii. Ο περιορισμός αυτός είναι συνταγματικά ανεκτός και θεμιτός καθώς
- iii. σύμφωνα με τα άρθρα 51 παρ. 3, 54 παρ. 1 και 102 παρ. 2 Σ ο τρόπος συμμετοχής του πολίτη στην πολιτική ζωή ρυθμίζεται από τον κοινό νομοθέτη που δικαιούται να θέτει περιορισμούς εφόσον
- iv. δεν αναιρείται το δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο 5 παρ. 1 Σ, μέτρο που εδώ τηρείται, καθώς ο εκλογέας, αν το επιθυμεί μπορεί να ψηφίσει και μόνον άνδρες.
- v. Επιπλέον ο περιορισμός συνιστά θετικό μέτρο που βρίσκει έρεισμα στο άρθρο 116 παρ. 2 Σ, το οποίο εφαρμόζεται και επί πολιτικών δικαιωμάτων, δεδομένου ότι από πουθενά δεν προκύπτει το αντίθετο,
- vi. και δικαιολογείται από την επιτακτική ανάγκη θεμελίωσης μιας πραγματικής ισότητας των δύο φύλων, συνεπώς δεν παραβιάζουν την αρχή της ισότητας, αλλά επιδιώκουν την υλοποίησή της.
- vii. Τέλος, ο περιορισμός είναι πρόσφορος⁹⁶ και αναγκαίος για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού (αναλογικότητα εν ευρεία εννοία), και
- viii. ήπιος, ανεκτός και όχι δυσανάλογος σε σχέση με το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα (αναλογικότητα εν στενή εννοία⁹⁷), εφόσον πρόκειται για χαμηλή ποσόστωση υποψηφιοτήτων και μόνον και όχι εκλογής.

Βασική παραδοχή της άποψης αυτής, έτσι όπως αποτυπώθηκε στην πρόσφατη νομολογία, είναι ότι η αρχή της ισότητας της ψήφου απορρέει από τη γενική αρχή της ισότητας (ά. 4 παρ. 1 Σ).⁹⁸

Κεντρικό ρόλο στον παραπάνω συλλογισμό παίζει το άρθρο 116 παρ. 2 Σ, για το οποίο γίνεται δεκτό ότι εφαρμόζεται και στην πολιτική – εκλογική

⁹⁶ Η SOFIA KOUKOULIS-SPILIOPOULOS, 'From Formal to Substantive Gender Equality', *European Review of Public Law*, 1999, 515-564 (557), προτείνει μάλιστα (στο πλαίσιο του Κοινοτικού δικαίου) η αρχή της αναλογικότητας να εφαρμόζεται και προκειμένου να κριθεί αν ένα θετικό μέτρο εξασφαλίζει όντως την πλήρη και πραγματική ισότητα των φύλων, οπότε ο δικαστικός έλεγχος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «θετικός».

⁹⁷ Πρβλ. σχετικά ΟΡΦΑΝΟΥΔΑΚΗ, όπ.π., *passim* και κυρίως 62επ.

⁹⁸ Έτσι ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΑΣΙΜΑΤΗ, *Συνταγματικό Δίκαιο* Πα, Αθήνα-Κομοτηνή 1980, Φ. Βεγλερή, *Η ιδιαίτερη φύση του εκλογικού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 1992, 51.

διαδικασία, με τη σκέψη ότι μέτρα που προωθούν την ουσιαστική-πραγματική ισότητα δεν μπορούν να απαγορευτούν με επίκληση της τυπικής-νομικής ισότητας. Το ίδιο συμπέρασμα μπορεί να συναχθεί, και με επίκληση της πολιτικής ισότητας, υπό την εκδοχή της ως ίσης αντιπροσώπευσης. Η ακόμη και από μια συνδυασμένη εκδοχή των δύο παραπάνω ερμηνευτικών παραμέτρων, ως εφαρμογή μέτρου θετικής δράσης με σκοπό την ισότιμη εκπροσώπηση. Υπό αυτή την έννοια, η έμφυλη ποσόστωση όχι μόνον δεν εισάγει ανεπίτρεπτη έμφυλη διάκριση, αλλά αντίθετα, «προωθεί την ισότιμη συμμετοχή και εκπροσώπηση ανδρών και γυναικών... και εξασφαλίζει με θετικό μέτρο την πραγματική ισότητα των δύο φύλων».⁹⁹

Η νομολογία και θεωρία που υπερασπίστηκε τη συνταγματικότητα της έμφυλης ποσόστωσης στα ψηφοδέλτια των δημοτικών και νομαρχιακών εκλογών εξέλαβε και ερμήνευσε την τελευταία ως θετικό μέτρο υπέρ των γυναικών¹⁰⁰ με προσωρινό χαρακτήρα, με ισχύ μέχρις ότου εγκαθιδρυθεί η πραγματική ισότητα των δύο φύλων κατά την πρόσβαση στα αιρετά αξιώματα της Τ.Α.¹⁰¹ Προς την κατεύθυνση αυτή ορθά παρατηρείται¹⁰² ότι η διάταξη του άρθρου 116 παρ. 2 Σ ενδυναμώνει και θωρακίζει την αρχή της ισότητας του άρθρου 4 παρ. 2 Σ και επιτρέπει τη λήψη θετικών μέτρων για την αποκατάσταση της ισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών, τα οποία «φαινομενικά» μεν συνιστούν μία διάκριση υπέρ των γυναικών¹⁰³, «αποσκοπούν, όμως, στο να βοηθήσουν ή και στο να επιτύχουν την εξάλειψη

⁹⁹ Έτσι η μειοψηφούσα γνώμη της εισηγήτριας Δ. Γεωργιοπούλου στην 240/2002 του ΤριμΔιοικΠρωτ Λιβαδειάς, όπ.π., 541-2 (υπογρ. δική μας).

¹⁰⁰ ΣτΕ 2831/2003, 192/2004. Σύμφωνα με τη Χατζή, η οποία παρόλα αυτά μιλάει για «ερμηνευτική διολίσθηση», μόνον ως τέτοιο θα μπορούσε να έχει διατυπωθεί, καθώς παρόμοια διατύπωση υπέρ των ανδρών θα συνιστούσε απαγορευμένη αρνητική διάκριση λόγω φύλου. Ωστόσο, η ερμηνεία αυτή παραγνωρίζει την ουδέτερη ως προς το φύλο διατύπωση της διάταξης.

¹⁰¹ ΣτΕ 2831/2003 & 192/2004.

¹⁰² Απόφαση 760/2002 Τριμελούς Διοικητικού Πρωτοδικείου Ιωαννίνων, δημοσιευμένη σε: *Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου* 2003, 547επ. (550).

¹⁰³ Υπονοώντας ότι δέχεται την εφαρμογή του ά. 116 παρ. 2 Σ και στο πεδίο της πολιτικής συμμετοχής, αφού μιλάει για «συμμετοχή στα κέντρα λήψης αποφάσεων», ο Κοντιάδης, 174, σημειώνει ότι ακόμη και η χρησιμοποίηση μέσων, όπως οι άκαμπτες ποσοτώσεις, «οι οποίες αποσκοπούν στην ισότητα αποτελέσματος, δεν μπορεί να αποκλειστεί a priori, αλλά θα πρέπει να αξιολογηθεί ad hoc κατά πόσον συνάδει με τη ratio του άρθρου 116 παρ. 2 Συντ., ιδίως ενόψει και της αρχής της αναλογικότητας» (υπογρ. στο πρωτότυπο).

οποιωνδήποτε διακρίσεων σε βάρος τους, οι οποίες δεν στηρίζονται στο νόμο, αλλά σε κοινωνικές προκαταλήψεις, αντιλήψεις, στερεότυπα, φοβίες ή δομές, οι οποίες τις αποκλείουν από έναν συγκεκριμένο χώρο».¹⁰⁴

Το άρθρο 116 παρ. 2 Σ εφαρμόζεται συνεπώς και στα πολιτικά δικαιώματα, εφόσον «...από το γράμμα της διάταξης ... και τις προπαρασκευαστικές εργασίες ψήφισής της δεν συνάγεται η ειδικότερη μορφή την οποία μπορούν να έχουν τα θετικά μέτρα, ούτε οι ειδικότεροι τομείς, στους οποίους επιτρέπεται να θεσπίζονται τα μέτρα αυτά...». Ο συντακτικός νομοθέτης έχοντας υπόψη του το πραγματικό γεγονός της υποαντιπροσώπησης των γυναικών στην πολιτική ζωή επέτρεψε τη λήψη θετικών μέτρων και στον τομέα των πολιτικών δικαιωμάτων. Η γραμματική αυτή ερμηνεία επιβεβαιώνεται από την τελεολογική, εφόσον σκοπός της θέσπισης θετικών μέτρων είναι η επίτευξη του μέγιστου δυνατού αποτελέσματος ως προς την ισότιμη πρόσβαση ανδρών και γυναικών στα δημόσια –και αιρετά– αξιώματα, αλλά και από τη συγκριτική, αν ληφθούν υπόψη οι διεθνείς Συμβάσεις¹⁰⁵ τις οποίες έχει υπογράψει η χώρα.¹⁰⁶

Αντί να αντιπαραθέτει συνεπώς το άρθρο 116 παρ. 2 Σ στο άρθρο 5 παρ. 1¹⁰⁷, η επιχειρηματολογία αυτή το υποβάλλει στην υπηρεσία του τελευταίου: οι θετικές δράσεις, μεταξύ των οποίων οι ποσοστώσεις, όχι απλώς δεν απειλούν την ίση συμμετοχή, αλλά την περιφρουρούν και την ενισχύουν. Οι διατάξεις των άρθρων 4 παρ. 2 και 5 παρ 1 Σ θεσπίζουν την αρχή της ισότητας των φύλων κατά την πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα, συμπεριλαμβανομένων εκείνων της Τ.Α. Το δε άρθρο 116 παρ. 2 σε συνδυασμό με το 25 παρ. 1 Σ

¹⁰⁴ Με παραπομπή στις ΣτΕ 1933/1998 Ολομέλεια και 1846/1999. Πρβλ. και Ολομ. ΣτΕ 1917-1929, *Το Σύνταγμα* 1998, 792 (796). Σχετικά με τις αποφάσεις αυτές βλ. Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, 'Η ιστορική στρόφη του Συμβουλίου της Επικρατείας προς την πραγματική ισότητα. Σχόλιο στις αποφάσεις ΟΛΣΕ 1933/1998 και 1917-1929/1998', *Το Σύνταγμα* 1998, 773- 792.

¹⁰⁵ Ειδικότερα, η «Σύμβαση των Ενωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών» (άρθρα 1, 3, 4, 7 και 24) που κυρώθηκε με το ν. 1342/1983 και το «Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα» (άρθρα 2 παρ. 1 & 2, 3, 25 και 26) που κυρώθηκε με το ν. 2462/1997.

¹⁰⁶ ΣτΕ 2831/2003 (δημοσιευμένη σε *Νομικό Βήμα*, 2004, 475επ). Βλ. σχετικά και ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στη σύγχρονη δημοκρατία', όπ.π., 71επ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η τροποποίηση του άρθρου 116 § 2 του Συντάγματος' όπ.π., 510επ. ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΥ, όπ.π., 5.

¹⁰⁷ Όπως κάνουν οι 355/2002 ΤριμΔιοικΠρωτ Χανίων και 150/2002 ΤριμΔιοικΠρωτ Μεσολογγίου.

υποχρεώνουν όλα τα όργανα του Κράτους και άρα και το νομοθέτη να λαμβάνουν θετικά μέτρα υπέρ των γυναικών, όταν διαπιστώνουν ότι η εφαρμογή της τυπικής ισότητας λόγω των πραγματικών διακρίσεων καταλήγει σε κατ' επίφαση μόνον ισότητα, «ενώ, ουσιαστικά, παγιώνει και διαιώνίζει μια υφιστάμενη άνιση κατάσταση».¹⁰⁸ Ειδικότερα, η απόφαση 760/2002 ΤριμΔιοικΠρωτ Ιωαννίνων θεωρεί τις «ποσοστώσεις» μέτρο που αποσκοπεί στην ενίσχυση της κοινωνικής ομάδας των γυναικών, που λόγω κατεστημένων αντιλήψεων, στερεοτύπων ή κοινωνικών συμπεριφορών δεν αντιπροσωπεύονται επαρκώς σε συγκεκριμένα επαγγέλματα, κοινωνικούς και πολιτικούς φορείς και συμβάλλει στην ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου.

Θέτει¹⁰⁹ δε το Δικαστήριο, ως περιορισμό του περιορισμού που οι ποσοστώσεις εισάγουν, την αρχή της αναλογικότητας, δηλαδή το θεμιτό σκοπό, την καταλληλότητα και αναγκαιότητα του μέτρου. Το θεμιτό του σκοπού συνάγει από την παραδοχή ότι η ισότιμη συμμετοχή των φύλων στην πολιτική –γεγονός που σήμερα δεν ισχύει εξαιτίας του παραγκωνισμού των γυναικών αποκλειστικά και μόνον λόγω του φύλου τους- προάγει τη δημοκρατία, θεωρεί δε ότι –παρά το ουδέτερο της διατύπωσης της νομικής ρύθμισης- πρόκειται για «διορθωτικό μέτρο» για την άμβλυνση της υποαντιπροσώπησης των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Υπό αυτή την έννοια, η ποσοστώση όχι μόνο είναι σύμφωνη προς τα άρθρα 4 παρ. 2 και 116 παρ. 2 Σ αλλά και επιβαλλόμενη από τις ίδιες αυτές διατάξεις, δεδομένου ότι ηπιότερα μέτρα δεν επαρκούν για την επίτευξη του συνταγματικού σκοπού της πραγματικής ισότητας των ευκαιριών συμμετοχής των γυναικών στην πολιτική ζωή της χώρας. Το μέτρο εξάλλου βρίσκεται σε σχέση αναλογίας προς

¹⁰⁸ ΣτΕ 2831/2003 και ΣτΕ 192/2004 (Γ' τμήμα). Βλ. και Κοντιάδη, 175, σύμφωνα με τον οποίο η άποψη ότι η άμεση επέμβαση του νομοθέτη στις κοινωνικές πρακτικές είναι συνταγματικά θεμιτή «ενισχύεται και υπό το πρίσμα της –ρητά πλέον κατοχυρωμένης- αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου, στο μέτρο που η εισαγωγή της ισότητας αποτελέσματος αποτελεί έκφανση της διανεμητικής δικαιοσύνης».

¹⁰⁹ 760/2002 ΤριμΔιοικΠρωτ Ιωαννίνων, όπ.π., 550 και ΣτΕ 2831/2003. Την ανάγκη τα θετικά μέτρα να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας έχει αποδεχτεί και το Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, εμμέσως πλην σαφώς στην υπόθεση C-158/97, *Badeck*, ΣυλλΝομολ 2000, I-1875 (και κυρίως ο Γενικός Εισαγγελέας A. Saggio) και ρητά στην υπόθεση C-407/98

την κοινωνική πραγματικότητα, καθώς περιορίζεται μόνο στις υποψηφιότητες και δεν παρεμβαίνει στην εκλογή των υποψηφίων.

Δ. Νομολογία του Γαλλικού και Ιταλικού Συνταγματικού Συμβουλίου (εκεί στη... μεσογειακή Εσπερία)

Το Γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο, όταν κλήθηκε να κρίνει τη συνταγματικότητα του νόμου του 1982 περί εκλογών ανάδειξης των αρχών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, υιοθέτησε την άποψη ότι οι ποσοστώσεις¹¹⁰ έρχονται σε αντίθεση με την καθολικότητα της ιδιότητας του πολίτη και της ψήφου, καθολικότητα που στηρίζεται σε μια αφαίρεση όλων των ιδιαίτερων κοινωνικών χαρακτηριστικών. Το Συμβούλιο διακήρυξε ότι κανένα τμήμα του λαού και κανένα άτομο δεν δύναται να σφετερισθεί την άσκησή της εθνικής κυριαρχίας, που ανήκει στο λαό και ασκείται από αυτόν χωρίς διαφοροποιήσεις μέσω αντιπροσώπων του ή δημοψηφισμάτων.¹¹¹ Είναι μάλιστα σημαντικό ότι το Conseil Constitutionnel προκειμένου να ακυρώσει τη διάταξη δεν στηρίχθηκε σε επιχειρήματα, όπως η παραβίαση της ελευθερίας των πολιτικών κομμάτων (άρθρο 4 Σ) στην ειδικότερη έκφασή της της επιλογής υποψηφίων, ή της ελευθερίας των ψηφοφόρων, ούτε ως παραβίαση της ισότητας των φύλων στην τυπική εκδοχή της. Στηρίχθηκε αποκλειστικά στον ενιαίο χαρακτήρα της πολιτότητας, ο οποίος απορρέει από το άρθρο 3 του Γαλλικού Συντάγματος του 1958 και του άρθρου 6 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789¹¹², σύμφωνα με τα οποία οι αρχές της καθολικής

¹¹⁰ Απόφαση Conseil Constitutionnel της 18.11.82 (82-140 C), αφορούσε τη νομοθετική πρόβλεψη περί απαγόρευσης συμμετοχής εκπροσώπων του ίδιου φύλου σε ποσοστό μεγαλύτερο του 75% στα ψηφοδέλτια για τις εκλογές στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, και άρα ποσόστωση τουλάχιστον 25% των υποψηφίων για κάθε φύλο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η νομοθετική αυτή πρόβλεψη για «ανάμειξη των φύλων» (mixité) είχε υιοθετηθεί από όλο το πολιτικό φάσμα και υπερψηφιστεί από τη συντριπτική πλειοψηφία των μελών της Εθνικής Συνέλευσης (476 υπέρ, 4 κατά και 3 αποχές). Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι οι βουλευτές που ζήτησαν τον έλεγχο αντισυνταγματικότητας του νόμου δεν συμπεριέλαβαν στην αίτησή τους την διάταξη περί ποσόστωσης, την οποία αυτοβούλως –πράγμα σπάνιο– το Δικαστήριο έκρινε. (Lenoir 2001, όπ.π., 236).

¹¹¹ ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΥ, όπ.π., 8.

¹¹² Όπως με κριτική διάθεση σημειώνει η ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στη σύγχρονη δημοκρατία', όπ.π., 96-97: «Ομολογουμένως είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς αιτιολογία πιο χαρακτηριστική προκαταλήψεων κατά των γυναικών. Πράγματι, ερμηνεύοντας τις ίδιες συνταγματικές διατάξεις επί μακρά έτη δικαστήρια και διοικητικές αρχές της Γαλλίας αρνούνταν λόγω φύλου πολιτικά

ψηφοφορίας και της ισότητας μεταξύ των πολιτών «αποκλείουν κάθε διαχωρισμό σε κατηγορίες ψηφοφόρων και υποψηφίων».¹¹³

Ανάλογη ήταν στην Ιταλία η απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου 422/95 της 21^{ης} Ιουλίου 1995 που ακύρωσε την εκλογική νομοθεσία (χρονολογούμενη από το 1994), η οποία προέβλεπε ότι «κανένα φύλο δεν μπορεί να εκπροσωπηθεί σε ποσοστό μεγαλύτερο των 2/3 (ή των 3/4 σε ορισμένες περιπτώσεις) στις λίστες των υποψηφίων». Το Δικαστήριο στηρίχθηκε σε δύο διατάξεις του ιταλικού Σ, το άρθρο 3 (ισότητα) και το άρθρο 51-1 (εκλογικό δικαίωμα) και συνήγαγε ότι το θεμελιώδες δικαίωμα της εκλογιμότητας και η ισότητα πρόσβασης των πολιτών σε δημόσιες θέσεις, δεν επιτρέπεται να διαφοροποιούνται με κριτήριο το φύλο. Αν το φύλο δεν αποτελεί τυπική προϋπόθεση παραδεκτού μιας υποψηφιότητας σε άλλους τομείς (π.χ. επαγγελματικούς) –συνεχίζει το δικαστήριο– πολλώ δε μάλλον αυτό ισχύει αναφορικά με τις υποψηφιότητες σε εκλογές. Αντίθετα, θετικές δράσεις θα μπορούσαν να γίνουν δεκτές στο πλαίσιο των οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς δεν εγείρουν τις ίδιες συνταγματικές ενστάσεις.

Τόσο στη Γαλλία όσο και στην Ιταλία, η απόρριψη από τα Συνταγματικά Δικαστήρια των εκλογικών νόμων που προέβλεπαν ποσόστωση φύλου οδήγησαν σε συνταγματική αναθεώρηση, προκειμένου να νομιμοποιηθούν τέτοιου είδους προβλέψεις.

δικαιώματα στις γυναίκες. Δηλαδή, για τον αποκλεισμό των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα το κριτήριο του φύλου λαμβανόταν υπ' όψη. Για την προώθησή τους, όμως, σε ουσιαστικά πολιτικά δικαιώματα το κριτήριο του φύλου θεωρήθηκε αιφνιδίως ανεπίτρεπτο».

¹¹³ Ήταν συνεπώς αναμενόμενο η πρόβλεψη της ισάριθμης συμμετοχής να βασιστεί σε συνταγματικό νόμο, βλ. υποσ. IV Α.

Ε. Κριτική ανασυγκρότηση των επιχειρημάτων υπέρ της συνταγματικότητας των ποσοστώσεων

1. Οι βασικές παραδοχές

Το κύριο ερώτημα που τίθεται στη νομολογία και στη θεωρία -άμεσα ή έμμεσα- είναι, πρώτον, αν η έμφυλες ποσοστώσεις εισάγουν περιορισμό του ενεργητικού και παθητικού εκλογικού δικαιώματος, δεύτερον, αν ναι, κατά πόσο ο περιορισμός αυτός είναι συνταγματικά θεμιτός, πρόσφορος και αναγκαίος. Στο πρώτο ερώτημα, η απάντηση είναι από όλες τις πλευρές θετική, στο δεύτερο εξαρτάται από τη γραμμή σκέψης που ακολουθείται σχετικά με τη νομική βάση της αρχής της πολιτικής ισότητας (ισότητα της ψήφου και του δικαιώματος εκλέγειν και εκλέγεσθαι): Η μία γραμμή σκέψης εφορμά από την παραδοχή ότι η ισότητα της ψήφου αποτελεί άμεση απόρροια της δημοκρατικής αρχής¹¹⁴, συνεπώς δεν εναρμονίζεται με το άρθρο 116 παρ. 2 Σ που επιτρέπει θετικές δράσεις υπέρ των μειονεκτούντων και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν είναι νοητή οποιαδήποτε παρέκκλιση με βάση το φύλο (και άλλα χαρακτηριστικά). Αμφισβητεί, δηλαδή, η άποψη αυτή το συνταγματικά θεμιτό του περιορισμού. Η δεύτερη γραμμή σκέψης αντιμετωπίζει την αρχή της ισότητας της ψήφου ως ειδικότερη έκφανση της γενικής αρχής της ισότητας¹¹⁵, άρα αποδέχεται την εφαρμογή του α. 116 παρ. 2 Σ και θεωρεί την ποσοστώση φύλου επιτρεπτή από το άρθρο αυτό θετική δράση.¹¹⁶

Στην ακόλουθη ανάλυση θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε ότι ακόμη και αν αποδεχτούμε ως πειστικότερη την άποψη ότι η αρχή της ισότητας της ψήφου απορρέει από τη δημοκρατική αρχή, μπορούμε να αποδεχτούμε τη συνταγματικότητα των ποσοστώσεων.

¹¹⁴ ΜΑΝΕΣΗ, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II*, 250· ΓΙΩΡΓΟΥ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Α', Αθήνα 1981, 56επ· ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Τόμος Β', *Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας*, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, 185· ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Εκλογικό σύστημα και Σύνταγμα*, 194.

¹¹⁵ ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΑΣΙΜΑΤΗ, *Συνταγματικό Δίκαιο II*, Αθήνα 1980, 132. Βλ. και ΜΙΧΑΛΗ ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΥ, *Η αρχή της ελεύθερης και ανόθευτης εκδήλωσης της λαϊκής θέλησης*, Αθήνα 1993, 46 επ.

¹¹⁶ Βλ. και ΤΣΙΛΙΩΤΗ, 'Η αναθεώρηση του άρθρου 116 παρ. 2 Συντάγματος', όπ.π., 497.

2. *Η έμφυλη διάσταση της αντιπροσώπευσης (Η, Φύλο όπως... νομός)*

Είτε κανείς αποδεχτεί τη γενική αρχή της ισότητας, είτε αποδεχτεί τη δημοκρατική αρχή, ως βάση της ισότητας της ψήφου, το δικαίωμα του εκλέγεσθαι δεν είναι απόλυτο και δε σημαίνει το άμεσο και ενδικάσιμο δικαίωμα ούτε πραγματικής εκλογής, ούτε θέσης σε εκλογική λίστα. Αντίθετα, μπορεί να ρυθμιστεί και να περιοριστεί από το νομοθέτη μέσω του εκλογικού συστήματος, προκειμένου να εξυπηρετηθούν άλλοι συνταγματικοί σκοποί.¹¹⁷ Καθοριστικός περιορισμός που εισάγεται στο δικαίωμα του εκλέγεσθαι –στην ουσία, δικαίωμα να είναι κανείς υποψήφιος στις εκλογές- είναι ο περιορισμένος αριθμός των υποψηφίων σε κάθε λίστα, ο οποίος βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις θέσεις που επίκειται να καλυφθούν μέσω της εκλογής.¹¹⁸ Πρόσθετος δε περιορισμός είναι η διαίρεση της χώρας σε εκλογικές περιφέρειες. Το συναφές ερώτημα στην περίπτωση των ποσοστώσεων φύλου είναι αν η έμφυλη αντιπροσωπευτικότητα των αιρετών οργάνων αποτελεί συνταγματικό σκοπό που μπορεί να στηρίξει έναν ακόμη περιορισμό του εκλογικού δικαιώματος.

Η επιχειρηματολογία του ΣτΕ αποδέχεται ότι η έμφυλη ποσόστωση συνιστά περιορισμό του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι των ανδρών και άρα αντίστροφη διάκριση υπέρ των γυναικών, η οποία ωστόσο

¹¹⁷ Πρβλ. Διοικ. Εφετείο Αθηνών 227/1999, 230/1999, ΣτΕ 3156/2000, ΣτΕ 3160/2000, σύμφωνα με τις οποίες «με το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος καθιερώνεται μεν το δικαίωμα κάθε πολίτη να συμμετέχει στην πολιτική ζωή της χώρας, όμως η ρύθμιση του δικαιώματος αυτού επαφίεται στον κοινό νομοθέτη, ο οποίος προβαίνει σε ρυθμίσεις και περιορισμούς που επιβάλλονται για λόγους δημοσίου συμφέροντος, χωρίς να αναιρείται το βασικό δικαίωμα».

¹¹⁸ Περιορισμούς, οι οποίοι θεωρήθηκαν συνταγματικά ανεκτοί, παραθέτει ο ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΣ, *όπ.π.*, 13: έτσι, με την απόφαση ΑΕΔ 10/1982 έγινε δεκτό ότι δεν αντίκειται στο άρθρο 5 παρ.1 Συντ. νομοθετική ρύθμιση που ορίζει ότι δικαίωμα υποβολής πρότασης υποψηφίων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχουν μόνον τα κόμματα και οι συνασπισμοί κομμάτων. Αντίστοιχα, έχει γίνει δεκτό με την ΣτΕ 545/2001 ότι η διάταξη του ΔΚΚ με την οποία ορίζεται ότι οι δημοτικές-κοινοτικές εκλογές γίνονται μόνον επί τη βάσει συνδυασμών και αποκλείονται υποψηφιότητες εκτός συνδυασμών, δεν αντιβαίνει στο άρθρο 5 παρ.1 Συντ., καθώς δεν αναιρείται το δικαίωμα συμμετοχής στην πολιτική ζωή της χώρας. Ο περιορισμός αυτός δικαιολογείται, προκειμένου να εξασφαλιστεί η εύρυθμη και αποδοτική λειτουργία των οργάνων διοίκησης, την οποία εγγυούνται οι συνδυασμοί, δεδομένου ότι διαθέτουν κοινό πρόγραμμα για την αντιμετώπιση των τοπικών προβλημάτων.

δικαιολογείται λόγω του συνταγματικά θεμιτού και επιβαλλόμενου μάλιστα, κατά μία άποψη, σκοπού της, που δεν είναι άλλος από την επίτευξη μιας πραγματικής ισότητας των φύλων. Ο συλλογισμός αυτός παραβλέπει τον ουδέτερο, ως προς το φύλο, χαρακτήρα της ρύθμισης αφενός, και αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο υπαγωγής στην ίδια διάταξη και άλλων, μειονοτικών αυτή τη φορά, ομάδων.

Σύμφωνα με τη δεύτερη γραμμή επιχειρηματολογίας, που γίνεται δεκτή εδώ, η ποσόστωση εκπροσώπων του κάθε φύλου στα ψηφοδέλτια δεν συνιστά εννοιολογικά μέτρο θετικής δράσης, πολλώ δε μάλλον, αντίστροφης διάκρισης υπέρ των γυναικών, αλλά διασφαλίζει την δυνατότητα των εκλογέων να αντιπροσωπεύονται και από τα δύο φύλα, ψηφίζοντας κατά το δοκούν. Συνεπώς δεν αίρεται μεν το δικαίωμά τους να επιλέξουν την αντιπροσώπευση από άτομα ενός μόνον φύλου –καθώς δεν εισάγεται ποσόστωση εκλογής-κατοχυρώνουν όμως τη δυνατότητά τους να μπορούν να επιλέξουν υποψηφίους οποιουδήποτε από τα δύο φύλα, πράγμα που δεν θα ίσχυε αν επιτρεπόταν η παρουσία μόνο ανδρών ή μόνο γυναικών στο ψηφοδέλτιο.

Το κρίσιμο εννοιολογικά στοιχείο σε αυτή τη γραμμή σκέψης δεν είναι η ισότητα υπό την έννοια της προώθησης των γυναικών, αλλά η αντιπροσωπευτικότητα των αιρετών οργάνων, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση, η ίδια η δημοκρατική αρχή (υπό τη μορφή της ως αντιπροσωπευτικής). Με την ποσόστωση υποψηφιοτήτων δίνεται η δυνατότητα επιλογής των αντιπροσώπων εκείνου του φύλου, που ο εκλογέας προτιμάει. Και λέμε «κρίσιμο εννοιολογικά», καθώς κανείς δεν αμφισβητεί ότι η νομοθετική πρόβλεψη εκκινεί από το εμπειρικό δεδομένο¹¹⁹ της έλλειψης γυναικείων υποψηφιοτήτων, που στερεί από τους εκλογείς την πραγματική δυνατότητα επιλογής εκπροσώπων του «ασθενούς» επονομαζόμενου φύλου.

¹¹⁹ Κατά τον ίδιο λόγο που η διαίρεση της χώρας σε εκλογικές περιφέρειες εκκινεί από τη βάσιμη υποψία ότι στην αντίθετη περίπτωση θα υποαντιπροσωπευόταν η εκτός Αθηνών Ελλάδα.

Στην επιχειρηματολογία αυτή το κριτήριο «φύλο» (στο συγκεκριμένο παράδειγμα στην τοπική αυτοδιοίκηση, θα μπορούσε ωστόσο να σκεφτεί κανείς το αντίστοιχο και στις βουλευτικές εκλογές) παραλληλίζεται με το κριτήριο «τοπικότητα» των εθνικών εκλογών. Όπως η τυχόν διάσπαση του τοπικού συνδέσμου μεταξύ του λαού και των αντιπροσώπων του «θα έπληττε έμμεσα τον αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος»¹²⁰, έτσι τον πλήττει και η διάσπαση του έμφυλου συνδέσμου.

Στη συγκεκριμένη μάλιστα ρύθμιση του άρθρου 54 παρ. 3 ΔΚΚ πρόκειται απλώς για ποσόστωση υποψηφιοτήτων και όχι εκλογής, όπως στον εκλογικό νόμο, όπου προβλέπεται ποσόστωση εκλογής ανά εκλογική περιφέρεια. Ο περιορισμός, δηλαδή, είναι εξαιρετικά ήπιος και δεν επηρεάζει σε τίποτε την ισότητα του παθητικού εκλογικού δικαιώματος. Αντίθετα υπερασπίζεται την πραγματική του απόλαυση από όλους, χωρίς περιορισμούς λόγω φύλου, οι οποίοι καταγράφονται στην κοινωνική πραγματικότητα. Υπό αυτή την έννοια, βρίσκεται σε αρμονία και με το άρθρο 25 παρ. 1 εδ. α και β Σ.

Το μέτρο συνιστά συνεπώς ειδική πρόβλεψη του νομοθέτη που αφορά στην εκλογική διαδικασία, ο δε περαιτέρω περιορισμός των θέσεων υποψηφίων κάθε φύλου –πέραν του καθοριστικού περιορισμού που εισάγεται σε συνάρτηση με τον αριθμό των εδρών- δικαιολογείται για λόγους δημοσίου συμφέροντος. Οι λόγοι αυτοί είναι η υλοποίηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, με όρους πραγματικής ισότητας και χωρίς αποκλεισμούς, και η πραγματική απόλαυση του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, μέσω της παροχής δυνατότητας ψήφησης αντιπροσώπων οποιουδήποτε φύλου.

¹²⁰ ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Εκλογικό σύστημα και Σύνταγμα*, 292.

3. Μελέτη περίπτωσης: ένα αποκλειστικά γυναικείο ψηφοδέλτιο

Είναι ενδιαφέρον να διερευνήσουμε τις κανονιστικές συνέπειες των παραπάνω συνταγματολογικών απόψεων με ένα παράδειγμα: τη δικαιική μεταχείριση ενός αποκλειστικά γυναικείου ψηφοδελτίου. Θα επιτρεπόταν ένα αποκλειστικά γυναικείο ψηφοδέλτιο στις εκλογές της Τ.Α. υπό την ισχύουσα ρύθμιση;¹²¹

Σύμφωνα με την άποψη που στηρίζει την αντισυνταγματικότητα των έμφυλων ποσοστώσεων, το συγκεκριμένο ψηφοδέλτιο δεν θα αντιμετώπιζε προφανώς κανένα πρόβλημα. Αντίστοιχα, το γυναικείο ψηφοδέλτιο θα ήταν νόμιμο, αν οι ποσοστώσεις ερμηνευόταν ως θετικό μέτρο ενίσχυσης της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών. Ωστόσο, η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση θα προσέκρουσε στην ουδέτερη διατύπωση της ρύθμισης, όπως ισχύει σήμερα.

Αντίθετο θα ήταν το κανονιστικό συμπέρασμα σύμφωνα με την ερμηνευτική εκδοχή, ότι η ποσόστωση φύλου αφορά στην εκλογική διαδικασία και στηρίζεται σε σκέψεις έμφυλης αντιπροσώπευσης: ένα αποκλειστικά γυναικείο ψηφοδέλτιο δεν θα ήταν καταρχήν νόμιμο, ακριβώς επειδή δεν θα παρείχε τα εχέγγυα της μίξης των φύλων των αντιπροσώπων. Το συμπέρασμα αυτό συνάδει και με το γράμμα της ρύθμισης, που επιβάλλει την παρουσία, κατά το 1/3 τουλάχιστον των υποψηφίων, αντιπροσώπων κάθε φύλου, με τον ουδέτερο δηλαδή ως προς το φύλο χαρακτήρα της ρύθμισης.¹²²

V. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ: ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Σε αρμονία με τις παραπάνω αναλύσεις πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας, υιοθετούμε την άποψη ότι η τυπική – νομική ισότητα στην απόλαυση των πολιτικών δικαιωμάτων – και όχι μόνον- και η κοινωνικά ουδέτερη έννοια της πολιτότητας λειτουργούν ως εργαλεία αποκλεισμού των μη ανηκόντων

¹²¹ Η, αντίστοιχα, θα ήταν παράνομο το ψηφοδέλτιο των εκλογών για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο του 2004 που περιελάμβανε μόνον γυναίκες, αν ποσόστωση φύλου, όπως αυτή των εκλογών της Τ.Α., προβλεπόταν και για τις Ευρωεκλογές;

¹²² Σε περίπτωση ποσόστωσης εκλογής, ωστόσο, νοητή θα ήταν και μια διαφορετική από την παραπάνω, κύρωση: Η, προκειμένου να γίνει σεβαστή η εσωτερική αυτονομία των κομμάτων, ένα ψηφοδέλτιο με υποψηφίους ενός μόνον φύλου θα επιτρεπόταν, αλλά για τις μισές μόνον από τις έδρες, δηλαδή τον αριθμό των εδρών που μπορεί να καλύψει το ένα φύλο. Έτσι, στο παράδειγμά μας, ένα γυναικείο (και ανδρικό) μόνον ψηφοδέλτιο θα ήταν νόμιμο, όπως νόμιμη είναι η συγκρότηση από τα κόμματα ψηφοδελτίων σε μερικούς μόνον νομούς.

στο κυρίαρχο μοντέλο «πολίτη». Συνεπώς, αν θέλουμε να προχωρήσουμε προς μορφές περισσότερο συμπεριληπτικές και συμμετοχικές, οφείλουμε να συμπληρώσουμε τις έννοιες αυτές με διαστάσεις κοινωνικά αναστοχαστικές, λαμβάνοντας, δηλαδή, υπόψη τις υφιστάμενες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες και τις συμβολικές αναπαραστάσεις απόκλισης και αποκλεισμού. Προς την κατεύθυνση αυτή υποστηρίξαμε ότι το δίκαιο ως κατεξοχήν μηχανισμός ρύθμισης και διαμόρφωσης της κοινωνικής πραγματικότητας δύναται να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο εξίσωσης και εκδημοκρατισμού.

Επικεντρώνω την προσοχή μου στο ζήτημα της έμφυλης ισότητας: η τυπική ισότητα υπό την ατομικιστική της εκδοχή δεν έχει καταφέρει, στο μισό αιώνα εφαρμογής της, να αποδώσει και να συμπεριλάβει το μισό του πληθυσμού. Αντίθετα, έχει λειτουργήσει με όρους και αποτελέσματα αποκλεισμού και ανισότητας.

Όπως ήδη επισημάνθηκε, η γενική αρχή της ισότητας των φύλων, ως ισότητα ενώπιον του νόμου και ως εξοβελισμός του χαρακτηριστικού 'φύλο' κατά τη γέννηση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων –με την προσθήκη του επιτρεπτού θετικών δράσεων για πραγματική εξίσωση στο άρθρο 116 παρ. 2 Σ-, συμπληρώνεται στο πεδίο της δημοκρατικής συμμετοχής από την «πολιτική ισότητα». Η τελευταία -και εδώ προχωρώ σε μια *de constitutione ferenda* πρόταση- πρέπει πλέον να εξειδικευτεί ως «ισάριθμη αντιπροσώπευση» των φύλων. Υπό αυτή την έννοια η ισότητα αποτελεί άμεση επιταγή της δημοκρατίας και της ιδιότητας του πολίτη¹²³ και όχι αντίθετό τους. Η τυπική-αριθμητική ισότητα στην απόλαυση των πολιτικών δικαιωμάτων αποκτά μια έμφυλη διάσταση και αναφέρεται (και) στην κατηγορία 'φύλο'.

Με άλλα λόγια, ως προς το χαρακτηριστικό 'φύλο', προτείνεται η υιοθέτηση και καταγραφή στο Σύνταγμα της έννοιας της «Ισοπολιτείας», υπό την ειδικότερη έκφασή της, της έμφυλης ισοπολιτείας, ως έννοιας διακριτής από την ισότητα, αν και σε άμεση σύνδεση με αυτήν, ως εξειδίκευση της γενικής αρχής της ισότητας στο πεδίο των πολιτικών δικαιωμάτων και της έννοιας της πολιτότητας ως συμμετοχής. Η έννοια της ισάριθμης

¹²³ VOGEL-POLSKY, 'Οι γυναίκες, η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη και η Συνθήκη του Μάαστριχτ', όπ.π., 480.

αντιπροσώπευσης συνεπώς αποτελεί έκφραση της ουσιαστικής ή πραγματικής ή κατ' αποτέλεσμα ισότητας, η οποία αποτελεί διαφορετικό παράδειγμα έναντι της «ισότητας μεταχείρισης» και «ισότητας ευκαιριών».

Η χρήση της έννοιας της θετικής δράσης, στην ειδικότερη μορφή της, της αντίστροφης διάκρισης κατά την εκλογική διαδικασία, ως εργαλείου επίτευξης ουσιαστικής ισότητας στο πεδίο της πολιτικής συμμετοχής, θα ήταν σκόπιμο να εγκαταλειφθεί, ακριβώς επειδή θα επέτρεπε την παρείσφρηση της αρχής της αναλογικής ισότητας και πιθανόν τη διακύμανση του βάρους της ψήφου, ανάλογα με τα ειδικότερα κοινωνικά χαρακτηριστικά του κάθε πολίτη. Κάτι τέτοιο μπορεί να έθετε σε κίνδυνο τη διακηρυγμένη αρχή της ισότητας στην απόλαυση του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, η οποία δε θίγεται μεν στο βαθμό που αφορά μόνον τη θέση υποψηφιοτήτων, όπως τεκμηριώθηκε παραπάνω, θα ήταν όμως οριακά ανεκτή ως ποσόστωση εκλογής αντιπροσώπων ορισμένου φύλου. Η χρήση εξάλλου της έννοιας αυτής θα συνεπαγόταν τη δυνατότητα επέκτασης των αντίστροφων διακρίσεων και σε άλλα, πλην του φύλου, χαρακτηριστικά. Σε μια τέτοια περίπτωση θα κατέληγε ουσιαστικά σε αντιπροσώπευση των ομάδων και συνεπώς θα απομακρυνόταν από την κλασική φιλελεύθερη διάσταση της αντιπροσώπευσης των ατόμων – πολιτών και της πολιτότητας, ως κοινωνικά ουδέτερης σύλληψης. Θα μετασχημάτιζε, δηλαδή, την έννοια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, πράγμα που δεν είναι αδιανόητο μεν, αποτελεί ωστόσο ένα διαφορετικό πολιτειολογικό παράδειγμα και όχι μόνον οφείλει να αποτυπωθεί συνταγματικά, αλλά είναι και συζητήσιμο κατά πόσο δεν θα προσέκρουε στα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης.¹²⁴

¹²⁴ Πρβλ. τη συζήτηση περί «αντιπροσωπείας των συμφερόντων» σε ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΒΩΛΟΥ, *Το Νέον Σύνταγμα και Αι Βάσεις του Πολιτεύματος*, Αθήνα 1928, 161επ., όπου επισημαίνεται μεν η αξία της αντιπροσώπευσης των αντιτιθέμενων ομαδικών συμφερόντων, αλλά και ότι η συλλογική αντιπροσώπευση θα μετέβαλε τη νομιμοποιητική βάση της εξουσίας, μεταφέροντας το κέντρο βάρους από το «λαό» στις οργανωμένες κοινωνικές ομάδες. Θα μπορούσε, ωστόσο, να σκεφτεί κανείς *de constitutione ferenda* τη θεσμοθέτηση δεύτερης Βουλής, ως Κοινοβουλίου των ομάδων, όπου οι πολίτες θα αντιπροσωπεύονταν περιγραφικά, υπό τις πολλαπλές ιδιότητες και τη συλλογική τους ένταξη, με κριτήριο τα ειδικότερα χαρακτηριστικά τους. Βλ. σχετικά και HANS KELSEN, *Vom Wesen und Wert der Demokratie*, Tübingen 1920 (σε ελληνική μετάφραση: Περί της ουσίας και της αξίας της δημοκρατίας, Αθήνα 1998, 111), όπου προτείνεται η παράλληλη λειτουργία του κλασικού και του επαγγελματικού κοινοβουλίου, που επιφέρει μεταρρύθμιση και όχι κατάργηση του ισχύοντος μοντέλου αντιπροσώπευσης.

Αντίθετα, η έννοια της «έμφυλης ισοπολιτείας» περιορίζεται στο χαρακτηριστικό «φύλο», ενσωματώνει μια πολιτική απόφαση, ότι δηλαδή η αντιπροσώπευση καθίσταται περιγραφική και ως προς το χαρακτηριστικό αυτό, δηλαδή έμφυλη, όπως είναι ήδη ως προς το χαρακτηριστικό «τόπος» (γεωγραφική περιφέρεια). Δεν μετασχηματίζει ωστόσο ριζικά το ισχύον παράδειγμα αντιπροσώπευσης, καθώς είναι συγκεκριμένη και επιτρέπει την εννοιολογική διατήρηση της καθολικής και ίσης απόλαυσης του καθεστώτος της πολιτότητας και την αντιπροσώπευση του λαού (ή του πολιτικού «έθνους»), όπως εξάλλου και η τοπική διάσταση της αντιπροσώπευσης.

«Περιγραφική» αντιπροσώπευση ως προς το στοιχείο φύλο σημαίνει είτε ισάριθμη συμμετοχή σε όλα τα αιρετά όργανα ή έστω ποσόστωση εκλογής ή υποψηφιοτήτων¹²⁵ (της τάξης του 1/3 τουλάχιστον) για τους εκπροσώπους κάθε φύλου. Με τον τρόπο αυτό η έμφυλη διάσταση της αντιπροσώπευσης δεν διαρρηγνύει τα χαρακτηριστικά της καθολικότητας και ισότητας της πολιτότητας, ως δεσμού δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, προσθέτει όμως το χαρακτηριστικό της ισοπολιτείας στη σύλληψη της πολιτότητας ως συμμετοχής.

Οι λόγοι που στη σημερινή πολιτική συγκυρία επιλέγεται το χαρακτηριστικό αυτό (φύλο) έναντι των υπόλοιπων (εθνότητα, τάξη, θρησκεία, επάγγελμα κλπ) είναι πραγματικοί και ιστορικοί: πρώτον, επειδή το ίδιο αυτό χαρακτηριστικό αποτέλεσε εξ ορισμού λόγο αποκλεισμού για το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της σύγχρονης πολιτικής ιστορίας, δεύτερον, επειδή μέχρι και σήμερα αποτελεί -ως κοινωνικό φύλο- καθοριστικό παράγοντα στην κατανομή ρόλων μεταξύ του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, διάκριση που συνιστά το πλαίσιο του αποκλεισμού, τρίτον, επειδή ο αποκλεισμός αφορά στην πλειοψηφία του πληθυσμού. Αντίθετα, για κανένα από τα υπόλοιπα

¹²⁵ Βλ. ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στη σύγχρονη δημοκρατία', όπ.π., 92, όπου η συγγραφέας και πρωταγωνίστρια στη μάχη ουσιαστικοποίησης της ισότητας των φύλων υπογραμμίζει ότι «το αίτημα των γυναικείων οργανώσεων δεν είναι σώνει και καλά είσοδος στη Βουλή τουλάχιστον ενός ποσοστού γυναικών, αλλά η περίληψη ενός τουλάχιστον σοβαρού ποσοστού γυναικών στα ψηφοδέλτια.» (υπογρ. στο πρωτότυπο).

χαρακτηριστικά δεν υπήρξε εξ ορισμού νομικός αποκλεισμός από την ιδιότητα του ενεργού πολίτη.

Η έννοια της ισοπολιτείας, η οποία –επαναλαμβάνουμε– δεν συνεπάγεται ριζικό μετασχηματισμό, όπως η συλλογική αντιπροσώπευση, του ισχύοντος μοντέλου της αντιπροσώπευσης και της πολιτότητας, είναι δογματικά ορθό και δικαιοπολιτικά σκόπιμο να αποτυπωθεί στο Σύνταγμα, κατά το γαλλικό παράδειγμα. Η διαδικασία αναθεώρησης του θεμελιώδους νόμου του κράτους που προβλέπεται να ξεκινήσει στο τρέχον έτος (2006) μπορεί να συμπεριλάβει την παραπάνω πρόταση προς μια κατεύθυνση ενίσχυσης της δημοκρατίας και άρα (και) της έμφυλης ισότητας, δηλαδή της «Ισοπολιτείας».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας

ΚΡΑΤΟΣ	Ποσοστό γυναικών %		
	Εθνικό	Κυβέρνηση*	Ευρωπαϊκό
Σουηδία	49	50	57,9
Δανία	40	28	35,7
Ολλανδία	39	31	44,4
Φινλανδία	38	47	35,7
Ισπανία	36	50	33,3
Βέλγιο	35	23	29,2
Νορβηγία	34	44	-
Αυστοία	33	55	38,9
Ισλανδία	33	27	-
Γερμανία	31	29	31,3
Λιχτενστάιν	25	25	-
Πορτογαλία	25	13	25
Λιθουανία	23	15	38,5
Λετονία	21	24	22,2
Ελλάδα	20	15	20

Βουλγαρία	21	32	-
Πολωνία	21	14	13
Ενωμένο	20	32	24,4
Εσθονία	18	17	33,3
Σλοβακία	17	7	35,7
Κύπρος	16	0	0
Τσεχία	16	10	20,8
Γαλλία	15	18	42,3
Ιολανδία	13	21	38,5
Σλοβενία	13	7	42,9
Ελλάδα	13	6	29,2
Ιταλία	12	4	19,2
Ρουμανία	11	20	-
Ουγγαρία	9	12	37,5
Μάλτα	9	15	0
Τουρκία	4	0	-
Μέσος όρος %	23	22	28*

Πηγή στοιχείων:

* Ευρωπαϊκή Επιτροπή Γ.Δ. Απασχόληση

(http://europa.eu.int/comm/employment_social/women_men_stats/measures_in41_en.htm)

(τελευταία ενημέρωση 20-02-06, τα στοιχεία συγκεντρώθηκαν μεταξύ 12.12.05 και 19.12.05)

** Interparliamentary Union (<http://www.ipu.org/wmn-e/regions.htm>)

Quotas in political and constitutional theory

Lina Papadopoulou

Lecturer of Constitutional Law

The paper draws upon the subject of female participation and democracy under the light of political and constitutional theory. The first part discusses specific data and numbers concerning the Greek political reality, and especially the very low percentage of elected women and their discordant representation in the political decision-making centres at all levels (European, national and regional). The specific factors that lead to this low degree of elective representation are presented regarding the notion and the element of “gender” as a decisive factor. Moreover, at this part, the paper focuses on the paramount importance of prefabricated social roles regarding gender and on the construction of a more or less male model of politician.

The hypothesis made that political under-representation of women undermines not only the notion of equality but the quality of democracy itself in Greece leads to a further discussion of the specific legal and political measures to be taken in order to enhance female political participation. Within this frame, the second part discusses the gender dimension of democracy, firstly through the perspective of the “universal citizenship” concept. Thus, and according to the aforementioned concept, there is a fundamental controversy involved: the “neutral” model of universal citizenship refers to all citizens as equal regardless of class, religion, race, sex and nation variants. Nevertheless, this reference of citizens to a given socio-political model functions as an ideal type, according to which those who differ from the dominant/ normative citizen model are ideally and politically included in political society, but actually find themselves excluded from political representation and participation.

Subsequently, the paper draws upon the concept of “differentiated citizenship” defended by those who deviate from the dominant model and try to be integrated and equally represented. This concept, associated with representation and its legitimization, sets in doubt the universal one and attempts to depict the multiple identities of subjects in post-modern societies. Consequently, the paper thoroughly discusses the different dimensions of representation and places special emphasis on the gender aspect. Following the analysis to this point, female representation arises not as a “female issue”, but as a real deficit of the Greek democracy, as women do not simply constitute a minority or a specific/ special social category that needs to be equally represented, but the very majority of the population, a fact that differentiates and accentuates the significance of their representation.

The third part of the paper, examines the theoretical foundation of the means that can enhance female representation. Taking, thus, for granted that women (as it has been previously discussed) do not freely choose to be excluded and that under-representation is not due to random events but to socially structured inequality that derives from prefabricated social roles, the specific political and legal measures to be taken and approaches to be realized are highlighted. Hence, a serious dilemma is posed and discussed: should law let things flow and expect that one day typical equality will lead to substantial equality or should the legal and political system take positive measures to promote female representation? Following that, specific measures are presented and examined. Socialization and education fall within a first category, whereas quotas and other procedural stipulations are more thoroughly examined concerning their legitimization and legitimacy.

More specifically the main forms of quota are outlined: therefore, the concept of the “*parité*” (parity) concerns either the interchange of men and women on engaged lists, or the equal numeral separation of the candidate list in two lists, according to the candidates’ sex. Moreover, the concept of substantial equality versus the typical one is discussed and their different forms are analysed. Within the same scope, there is a classification of the specific positive measures that may be taken to promote equality and quota as a key-positive measure is taken into special consideration. A sequence of theoretical approaches are thus presented and examined regarding the aforementioned measure and the arguments for and against gender specific or/and no-gender specific representation.

The arguments set forth in this part are further enhanced by a comparative synthesis and analysis of the regional and the gender dimension of (descriptive) representation. A significant conclusion refers to the fact that there is actually a coherent connecting element between the aforementioned dimensions, an element that unites the members of a given local society and the members of the same sex in their effort to represent their interests. Overall, the paper draws upon a gender structure of representation and through this viewpoint it further discusses the probable (anti)constitutionality of such a structure.

The question of the (anti)constitutionality of quota constitutes the main concern of the fourth part of the paper, where a plethora of arguments is presented under the light of each viewpoint and examples from other EU constitutions are presented. The paper highlights the importance of the recently revised art.116, par.2 Greek Constitution, which actually sets the constitutional ground for the promotion of female participation in the means of positive measures. Consequently, the paper presents and examines arguments for and against the constitutionality of quotas based on the interpretation and analysis of the respective constitutional articles and hermeneutical approaches, the jurisprudence

involved and the discussion of Greek political reality. Whereas the concept of “gender equality before the law” retains a more restrictive and descriptive character the author states that representative democracy should be regarded as the most convincing legal base of any female participation enhancing measures. Furthermore, the paper discusses the study-case of an exclusively female ballot.

In conclusion, the paper attempts to propose certain constitutional policies drawing upon the French constitutional provision about ‘parity’, a concept that needs to be stated in the Greek Constitution, as it actually entails the reformation of the gender political equality concept. The aforementioned concept is proposed to be integrated and stipulated in the coming constitutional revision, as it could substantially reinforce the concept of “equal polity” based on not only ideal but real equal gender representation.